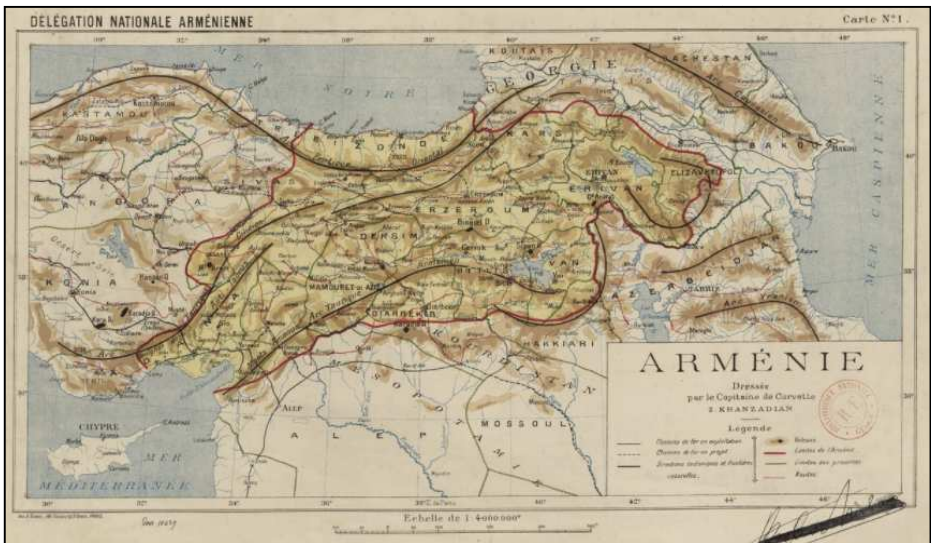

ՎԼԱԴԻՄԻՐ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԿՈՄԻՍԱՐՆԵՐԻ ԽՈՐՀՐԴԻ «ԹՈՒՐԲԱՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԱՍԻՆ» ԴԵԿՐԵՏԸ

ԵՐԵՎԱՆ-2017

ՀՏԴ 93/99

ԳՄԴ633

Պ505

Գրքույկը լույս է տեսել
Արեւմտյան Հայաստանի
Ազգային Խորհրդի
հովանավորությամբ:

Պետրոսյան Վլադիմիր

Պ 505 Սովետական Ռուսաստանի Ժողովրդական կոմիսարների խորհրդի
«Թուրքահայաստանի մասին» դեկրետը /Վ. Պետրոսյան, - Եր.: Հեղ.
հրատ., 2017 - 56 էջ:

Գրքույկը նվիրված է Սովետական Ռուսաստանի Ժողովրդական
կոմիսարների խորհրդի «Թուրքահայաստանի մասին» դեկրետի
ընդունման հետ կապված իրադարձություններին:

ՀՏԴ 93/99

ԳՄԴ633

ISBN 978-9939-0-0995-7

©Պետրոսյան Վլադիմիր, 2017

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ

Սովետական Ռուսաստանի ժողովրդային «Թուրքահայաստանի մասին» ղեկրետը ընդունվել է 1917 թ. ղեկտեմբերի վերջին:

Այդ ժամանակից սկսած «Թուրքահայաստանի մասին» ղեկրետը մինչև օրս մնում է հանրության ուշադրության կենտրոնում: Չի թուլանում այդ ղեկրետի նկատմամբ հետաքրքրությունը:

Անցած տասնամյակների ընթացքում այդ ղեկրետի մասին ստեղծվել է ծավալուն գրականություն, հրատարակվել են բազմաթիվ ուսումնասիրություններ, մենագրություններ, որոնց հեղինակները ղեկրետը տարբեր տեսանկյունից են գնահատել՝ ղեկրետն ընդունելու ժամանակը, պայմաններն ու նպատակները:

Այդ ուսումնասիրությունների ու մենագրությունների հեղինակների մի խումբը ղեկրետը գնահատել է որպես ժամանակավորեպ, ձևական բնույթ ունեցող փաստաթուղթ, դա համարելով անիրագործելի:

Հեղինակների մյուս խումբը ղեկրետը գնահատում է որպես լուրջ և հիմնավորված փաստաթուղթ, համոզված ընդգծելով, որ իրական պայմաններ են եղել դրա իրագործման համար, որը հնարավորություն կտար դրականորեն լուծել Արևմտյան Հայաստանի հարցը:

Այս երկու ուղղությունների հեղինակներն իրենց տեսակետը հիմնավորելու նպատակով բերում են տարբեր ու բազմատեսակ փաստարկներ, որոնց մեջ պատմությունից անտեղյակ մարդ-

կանց համար, կարծում եմ, այնքան էլ հեշտ չի լինի կողմնորոշվել, թե դրանդից ո՞րն է ճիշտ ու օգտակար:

Հենց այդ հարցերին պատասխանելու համար էլ ընթերցողների ուշադրությանը ներկայացվող սույն աշխատանքով նպատակ ունեւ նախ պարզաբանել Արևմտյան Հայաստանի վերաբերյալ ցարական Ռուսաստանի կառավարության և Ռուսաստանի ժամանակավոր կառավարության քաղաքականությունը, այնուհետև Սովետական Ռուսաստանի ժողկոմխորհրդի դեկրետի ընդունմանն առնչվող հարցերը:

Միաժամանակ ուզում եմ ընդգծել, որ սույն աշխատանքը ներկայացնելով ընթերցողների ուշադրությանը, իմ նպատակն եմ համարել ասել ճշմարտությունը և ոչ թե ստիպել նրան հավատալու այստեղ ասվածին:

Հեղինակ

Հայաստան

Արեւմտեան Հայաստանի Հանրապետութեան Նախագահական Խորհուրդ

Presidential Council of the Republic of Western Armenia

Նախագահական Հրամանագիր

Թիւ 44 - 2017-08-09

Ռուսական հռչակագրիի [՝] հարիւրամեակին առիթով, որ կը ճանչնայ Արեւմտեան Հայաստանի հայութեան ինքնորոշման իրաւունքը՝ մինչեւ անկախութեան հասնիլը: Հաստատուած 29 Դեկտեմբեր 1917 թ.-ին (նոր տոմարով՝ 11 Յունուար 1918 թ.-ին)

Հանրապետութեան Նախագահը

Հաշուի առնելով Արեւմտեան Հայաստանի Հանրապետութեան Սահմանադրութեան 76-րդ յօդուածը՝

Կը հրամանագրէ հետեւեալը,

Յօդուած 1. – Թուրքա-Հայաստանի (Արեւմտյան Հայաստանի) մասին ռուսական հրամանագրի հարիւրամեակը պիտի յիշատակուի 17 Դեկտեմբեր 2017-էն 16 Դեկտեմբեր 2018 ժամանակահատուածի ընթացքին:

Յօդուած 2. – Սոյն ոգեկոչումը պիտի մտաբերէ Հայ եւ Ռուս ժողովուրդներու միջեւ բարեկամութեան, եղբայրութեան եւ խաղաղութեան կապերուն հաստատումը՝ 14 Յունիս 1780 թուականին կնգուած անժամկէտ պայմանագիրով:

Յօդուած 3. – Արեւմտեան Հայաստանը որպէս Հայաստանի շարունակական պետութիւն՝ (Թուրքա-Հայաստան, Մեծ Հայաստան) կը ցուցակագրէ երկգլխանի արծիւ եւ վահան՝ որպէս պետական զինանշան:

Կարին, 09 Օգոստոս 2017թ.

Արմենակ Աբրահամեան

Արեւմտեան Հայաստանի Հանրապետութեան Նախագահ

* http://www.western-armenia.eu/stat.gov.wa/arm/2017/TurkaHayasdani_Russagan_Decret-09.08.2017.pdf

ԱՐԵՎՄՏԵԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԱԶԳԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎ (ԽՈՐՀՐԴԱՐԱՆ)

ՈՐՈՇՈՒՄ

2017 թվականի Դեկտեմբերի 17-ից մինչև 2018 թվականի Դեկտեմբերի 16-ը հայտարարվում է Ռուսական հրամանագրի հարյուրամյակ Թուրքահայաստանում (Արեւմտեան Հայաստանում):

Արեւմտեան Հայաստանի Ազգային Խորհրուրդը, Արեւմտեան Հայաստանի Կառավարությունը, Արեւմտեան Հայաստանի Ազգային Ժողովը (խորհրդարանը) ճանաչում են Ռուսական Հրամանագիրը հրապարակված 1917 թվականի Դեկտեմբերի 29-ին, որպես առաջին պետական իրավաբանական գործիք, որն ընդունված է ինքնիշխան Ռուսաստանի կողմից, որը հանսիդանում է Անտանտի անդամ (Ռուսաստան, Ֆրանսիա, Մեծ Բրիտանիա), որոնք ընդունում են հայերի ինքնորոշման իրավունքը մինչև նրանց անկախությունը:

Հաշվի առնելով, 1914 թվականի Սեպտեմբերի 4-ին ստորագրած Անտանտի անդամ երկրների պայամանագիրը Լոնդոնում, որտեղ առանձնապես նշվում է խաղաղության մասին :

Հաշվի առնելով, 1914 թվականի Հոկտեմբերի 30-ի Ռուսաստանի վերջնագիրը (ուլտիմատում) Թուրքիայի հանդեպ,

Հաշվի առնելով, 1914 թվականի Նոյեմբերի 5-ի Ֆրանսիական Կառավարության հռչակագիրը, որը պատերազմական դրություն է համարում Թուրքիայի և Ֆրանսիայի միջև

Հաշվի առնելով, Երզնկանի զինադադարը ստորագրված 1917 թվականի Դեկտեմբերի 18-ին, որը վերջ է դնում Բոլշեվիկյան Ռուսաստանի եւ Օսմանյան կայսրության միջև Մերձավոր Արեւելքում Կովկասյան եւ պարսկական ճակատում

Հաշվի առնելով, որ ԽՍՀՄ-ը ստեղծվել է 1922 թվականի դեկտեմբերի 30-ի պայմանագրով, 4հիմնադիր հանրապետությունների կողմից, Բելոռուսիա, Ռուսաստան, Ուկրաինա և Անդրկովկաս:

Այսինքն, այս պայմանագիրը վերականգնում է Ռուսական Կայսրությունը, որը լուծարվել է հեղափոխության ժամանակաշրջանում, որը սկսվել է 1917 թվականի փետրվարին:

Պետրոգրադում բոլշևիկները վերցրեցին իշխանությունը 1917 թվականի Հոկտեմբերի 25-ից մինչև Նոյեմբերի 7-ը: Կարմիր Բանակը վերագրավել է կորցրած տարածքները, լուծարեց անկախ քաղաքականության ուժերը, որոնք գտնվում էին Կայսրության տարբեր տարածքներում, ստեղծեց Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետությունները, եւ Ռուսաստանի Ֆեդերատիվ Սովետական Ռուսաստանի Հանրապետություն, որը կազմում է նոր ԽՍՀՄ-ը, որը կազմված էր 16 Հանրապետություններից, լուծարման ժամանակ կար միայն 15 Հանրապետություն, ուներ ավելի քան 22 միլիոն քարակուսի ԿՄ եւ ուներ շուրջ 300 միլիարդ բնակչություն :

1989 թվականից մինչև 1990 թվականը, միության հանրապետությունները հռչկել են իրենց ինքնիշխանությունը և պահանջել միության նոր ձև:

1991 թվականի Օգոստոսի 20-ին Խորհրդային Հանրապետությունները ստորագրել են նոր պայմանագիր, սակայն այդ օրը հեղաշրջման փորձ է տեղի ունեցել, որի պատճառով ստորագրվել է մեկ այլ պայմանագիր, որը յուրաքանչյուր Հանրապետությանը հռչակում է անկախ:

Գորբաչովը պետք է ընդունի կոմունիստական կուսակցության լուծարումը, և չի կարողանում վերականգնել կենտրոնական իշխանությունը:

Դեկտեմբերի 8-ին Ռուսաստանը, Ուկրաինան եւ Բելորուսիան լուծարում են 1922 թվականի պայմանագիրը փոխարինելով այն Մինսկի պայմանագրով, ստեղծելով Անկախ Պետությունների Համագործակցությամբ: 1991 թվականի Դեկտեմբերի 25-ին, ԽՍՀՄ-ը դադարեց իր գոյությունը:

15 ֆեդերատիվ Պետությունները անկախացան, իսկ Ռուսաստանը համարվում է շարունակվող պետություն, մասնավորապես ՄԱԿ-ի շրջանակներում:

Որոշում է

2017 թվականի Դեկտեմբերի 17-ից մինչև 2018 թվականի Դեկտեմբերի 16-ը ժամանակահատվածը նվիրել Ռուսական Պայամանագրի 100 ամյակին, որ վերաբերվում է Թուրքա-Հայաստանին եւ կոչ է անում

համայն հայությանը բոլոր երկրներում կազմակերպել միջոցառումներ նվիրված ռուս-հայկական բարեկամությանը, եւ դրա հովանու ներքո համախմբել հայ ժողովրդի ուժերը, հայկական հարցի լուծման շուրջ:

Աղվան ՏՈՆԱԿԱՆԵԱՆ

**Արեւմտեան Հայաստանի Հանրապետութեան Ազգային Ժողովի
(Խորհրդարանի) Նախագահ**

Գառնիկ ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ

Արեւմտեան Հայաստանի Հանրապետութեան Վարչապետ

Արմենակ ԱԲՐԱՀԱՄԵԱՆ

Արեւմտեան Հայաստանի Հանրապետութեան Նախագահ

Երեւան, 09.08.2017 թ.

ՊԱՅՄԱՆԱԳԻՐ ԹՈՒՐՔԱՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

Խորհրդարային Ռուսաստանի կառավարության կարգախոսներից մեկը ուղված էր հալածված ժողովրդին ինքնորոշման իրավունքի տրամադրմանը:

Սա բարձրացրեց բազմաթիվ ազդեցիկ հայերի ձայնը, ինչպիսիք էին Ստեփան Շահումյանը, Վահան Տերյանը, Ռոստոմը, Հակոբ Զարմյանը և ուրիշներ:

Շնորհիվ նրանց համառության, 1917 թվականի դեկտեմբերի 29 -ը Խորհրդային Կառավարությունը հռչակեց Թուրքա-Հայաստանի հռչակագիրը:

Այս մանիֆեստով կառավարությունը ճանաչում էր Թուրքա-Հայաստանի (Արեւմտեան Հայաստանի) հայերի ինքնուրույն, ազատ ինքնորոշման իրավունքները մինչեւ անկախության ձեռք բերումը:

Դրան հասնելու համար Սովնարկոմը անհրաժեշտ է համարում դուրս հանել զորքերը Արեւմտեան Հայաստանից: Արեւմտեան Հայաստանի հայերի եւ նրանց գույքի պաշտպանության համար որոշվել էր ստեղծել հայկական ժողովրդական զորք:

Պահանջվում էր հայ ժողովրդի վերադարձը թուրքերի կողմից զավթված հայրենիք, որը պետք է ընթանար առանց խոչընդոտների ստեղծվելու էր Սահամանադրությունը, Կառավարությունը և այլն...

Սակայն Լենինի գաղափարախոսութեանը ընդառաջ ռուսական զորքերը հեղափոխութեան հետ էին կապված, եւ նրանց վաղաջամ դուրս գալը Արեւմտեան Հայաստանից հայերի համար եղավ ճակատագրական:

Կովկասյան ճակատի քայքայման արդյունքում, թուրքական բանակն անցավ հարձակման եւ կարճ ժամանակում վերրագրավեց Արեւմտեան Հայաստանը:

Ըստ Արեւմտեան Հայաստանի Ազգային Խորհրդի (2004 թվականի դեկտեմբերի 17 Շուշի, Արցախ) պաշտոնական Հռչակագրի առաջին կետի "Հայաստանը", որ անվանվել է Թուրքա-Հայաստան վերանվանել Արեւմտեան Հայաստան (հայրենիք), որ պետք է ունենա իր դրոշը, գինանշանը, եւ օրհներգը:

Ահա այստեղ է, որ Արեւմտեան Հայաստանի հայերը հաստատում են իրենց Կառավարութեան շարունակականությունը, իրենց անկախութեան իրավունքը եւ իրենց Կառավարությունը, որը դե յուրե եւ դե ֆակտո ճանաչվել է, որպես հայկական Կառավարություն 1920 թվականին, ինչպես նաև ըստ ԱՄՆ-ի Նախագահ Իուդրո Վիլսոնի

իրավարար վճռի ճանաչվել է 1920 թվականի նոյեմբերի 2-ին, Արեւմտեան Հայաստանի սահմանը Թուրքիայի հետ կազմվել է սահմանը, որը ավարտին է հասցնում Արեւմտեան Հայաստանի Կառավարութեն պաշտոնական ստեղծումը

Այդ ժամանակից ի վեր, Արեւմտեան Հայաստանը, որը անօրինաբար բռնազավթված է Թուրքիայի կողմից վաղ թե ուշ իր պարտավորություններին դեմ առ դեմ է կանգնելու

Կեցցե հայ ռուսական բարեկամությունը

Արմենակ ԱԲՐԱՀԱՄԵԱՆ
Արեւմտեան Հայաստանի Հանրապետութեան Նախագահ
Արեւմտեան Հայաստանի Ազգային Խորհրդի Նախագահ

Կարին, Արեւմտեան Հայաստան, 09.08.2017 թ.

ԳԼՈՒԽ 1

ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՆԿԱՏՄԱՄԲ ՑԱՐԱԿԱՆ ՌՈՒՄԱՍՏԱՆԻ ՎԵՐԱԲԵՐՄՈՒՆՔԸ

Սովետական Ռուսաստանի ժողովրդապետների «Թուրքահայաստանի մասին» դեկրետը, իմ համոզմամբ, գնահատելու համար հարկավոր է նախապես ծանոթանալ Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում Արևմտյան Հայաստանի վերաբերյալ ինչպես ցարական Ռուսաստանի, այնպես էլ նրա դաշնակից տերությունների վարած քաղաքականությանը:

Դա, իհարկե, ծավալուն թեմա է, բայց ելնելով իմ առջև դրված խնդրից, հարկ եմ համարում դրան անդրադառնալ որքան հնարավոր է, համառոտ:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում (1915-1916 թթ.) Կովկասյան ռազմաճակատում ձեռք բերած հաղթանակների շնորհիվ ռուսական բանակը գրավել էր Օսմանյան կայսրության տարածքի մի մասը, որի մեջ էր համարյա ամբողջ Արևմտյան Հայաստանը՝ ներառյալ Էրզրումը, Վանը և Բիթլիսը:

Չնայած այս իրողությանը, Ռուսաստանի դաշնակից տերությունների նպատակների մեջ չէր մտնում պատերազմի ավարտից հետո Թուրքիային պատկանող տարածքների, այդ թվում նաև Ռուսաստանի կողմից գրավված Արևմտյան Հայաստանի ապագա բաժանման ժամանակ Ռուսաստանի շահերը հաշվի առնելը:

Նկատեն, որ արևմտյան տերությունների այդպիսի քաղաքականությունը նորություն չէր: Ինչպես 19-րդ դարի ընթացքում, այնպես էլ 20-րդ դարի սկզբին Օսմանյան կայսրության հարցում արևմտյան տերությունների և Ռուսաստանի շահերը միշտ բախվել են:

Այն ժամանակ, երբ արևմտյան տերությունները քայլեր էին ձեռնարկում առանց Ռուսաստանի մասնատել Օսմանյան կայսրությունը, դրա դեմ հանդես էր գալիս Ռուսաստանը: Իսկ այն ժամանակ, երբ Ռուսաստանն էր դրսևորում իր հավակնությունը կայսրության տարածքներին և սևծովյան նեղուցներին տիրելու հարցում, Թուրքիայի պաշտպանությամբ հանդես էին գալիս արևմտյան տերությունները:

Օսմանյան կայսրության տարածքների բաժանման հարցում արևմտյան տերությունների՝ Անտանտի գծով Ռուսաստանի դաշնակից տերությունների քաղաքականության մեջ Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում դրսևորվել է մեկ այլ իրողություն:

Խոսքը վերաբերում է դիվանագիտության պատմության մեջ հայտնի Ժորժ Պիկոյի և Մարկ Սայքսի կազմած նախագծին:

1916 թ. Մեծ Բրիտանիան ու Ֆրանսիան իրենց դաշնակից Ռուսաստանից գաղտնի նախաձեռնել են Օսմանյան կայսրության բաժանումը, որն ավարտվել էր Ժորժ Պիկոյի (Ֆրանսիա) և Մարկ Սայքսի (Անգլիա) ստորագրած նախագծով:

Երբ այդ նախագիծը հայտնի է դարձել ռուսական կառավարությանը. Անգլիան ու Ֆրանսիան որոշել են Ռուսաս-

տանին ևս մասնակից դարձնել Օսմանյան կայսրության բաժանմանը:

Ռուսաստանի արտաքին գործերի նախարար Սազոնովը 1916 թ. Փետրվարի 29-ին Նիկոլայ Երկրորդ ցարին ուղղված իր զեկուցագրում տեղեկացնելով վերոհիշյալ նախագծի հիմնական դրույթների մասին, ընդգծել էր. Որ Անգլիայի և Ֆրանսիայի առաջարկած սահմանագիծը տեղագրական տեսակետից «թվում է բավական բնական, բայց քաղաքական և ստրատեգիական նկատառումներով այն հազիվ թե կարելի լինի համարել ընդունելի»:

«Պետք է,- շարունակել է Սազոնովը,- անցանկալի համարել այն, որ խառն ու անհանգիստ բնակչություն ունեցող վայրերում մեր ասիական սահմանագծի մեծ երկայնության վրա հայտնվում է եվրոպական մեծ, թեկուզ հենց ներկայումս մեզ դաշնակից, տերություն և անկյունով մխրձվում է ռուս-պարսկական սահմանագծի մեջ: Բացի դրանից, տեղական քրիստոնյաների մեջ մեր միսիոներական շահերի կարևորության պատճառով, մենք, մասնավորապես, չենք կարող Ուրմիայի մարզում հանդուրժել այլ եվրոպական պետության գերիշխանությունը»:

Սազոնովը գտնում էր, որ Ռուսաստանի համար ավելի շահավետ կլիներ հարավում ընդհանուր սահման ունենալ որևէ ասիական մահմեդական պետության՝ լինի արաբական խալիֆայության, թե թուրքական սուլթանության հետ:

Սազոնովը նաև այն միտքն էր հայտնել, որ Կ. Պոլսի և նեղուցների հարցով Ֆրանսիայի հետ բանակցությունները

նկատի ունենալով, անհրաժեշտ է համաձայնվել դրա փոխարեն Ֆրանսիային թողնել Միրիան ու Կիլիկիան:

Զեկուցագրի վերջում Սազոնովը ցարին խնդրում էր տալ համապատասխան ցուցումներ: **(Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1918-1923), Եր., 1972, էջ 388-390):**

Սազոնովի զեկուցագիրը քննարկվել է կառավարությունում, և Նիկոլայ Երկրորդի համաձայնությամբ նա 1916 թ. Ապրիլի 13-ին Պետրոգրադում ֆրանսիական դեսպանին հանձնված հուշագրում հայտնել է, որ ռուսական կառավարությունը պատրաստ է հաստատել երկու պետությունների մշակած համաձայնագիրը այն դեպքում, եթե պահպանվեն հետևյալ պայմանները, որոնցից առաջինում ասվում էր. «- Ռուսաստանն անեքսիայի է ենթարկում Էրզրումի, Տրապիզոնի, Վանի և Բիթլիսի մարզերը մինչև Սև ծովի ափի՝ առաջիկայում որոշվելիք այն կետը, որն ընկած է լինելու Տրապիզոնից դեպի Արևմուտք» **(Նույն տեղը, էջ 392):**

1916 թ. Ապրիլի 26-ին Պետրոգրադում ֆրանսիական դեսպան Պալեոլոգը Սազոնովին հայտնել է իր կառավարության համաձայնությունը վերոհիշյալ մարզերի վերաբերյալ: **(Նույն տեղը, էջ 393-394):**

1916 թ. Մայիսի 17-ին Լոնդոնում Ռուսաստանի դեսպան Բենկենդորֆը Անգլիայի արտաքին գործերի նախարարին տեղեկագրել է, որ Ռուսաստանը երկու պետությունների համաձայնագրին կմիանա միայն այն դեպքում եթե ընդունվի Ռուսաստանի վերոհիշյալ առաջարկությունը

Էրզրումի, Տրապիզոնի, Վանի և Բիթլիսի մարզերը՝ մինչև Սև ծովի ափն անեքսիայի ենթարկելու վերաբերյալ (**նույն տեղը, էջ 395**):

Իր ներկայացրած պահանջի կապակցությամբ Անգլիայի և Ֆրանսիայի համաձայնությունը ստանալուց հետո Սազոնովը Ռուսաստանի Նախարարների խորհրդին ուղարկած զեկուցագրում հայտնելով Հայաստանի բոլոր ծայրերից ստացվող տասնյակ հազարավոր հայերի կոտորածի լուրերի մասին, գրում էր հետևյալը. «Եթե գերմանացիներին ու թուրքերին հարկավոր է Հայաստանն առանց հայերի, եթե անհրաժեշտ է ոչնչացնել հայկական սեպը, եթե նրանք ուզում են ոչնչացնել մեր մահմեդականների և քրդերի ու թուրքերի միջև եղած պատնեշը, ապա Ռուսաստանի խնդիրն է ամեն գնով վերականգնել այդ հայկական սեպը, թուրքերի ու քրդերի և մեր թաթարների միջև եղած այդ պատնեշը»:

Հայկական բնակչության պահպանումն անհետաձգելի խնդիր համարելով, Սազոնովը շարունակել է. «Ուստի անհրաժեշտ է ամեն կերպ ձգտել նրան, որպեսզի աջակցություն ցույց տրվի մեր սահմաններում ապաստան գտած այդ դժբախտ փախստականներին, **նպատակ ունենալով նրանց պատերազմից հետո վերադարձնել իրենց հայրենիք**» (ընդգծումն իմն է – Վ.Պ.):

Այնուհետև, Սազոնովն անհրաժեշտ էր համարում առաջարկել կառավարությանը Կովկասի փոխարքային տեղեկացնել հետևյալը.

«1...Ռուսաստանի վրա է ընկած հայերի համար այս ծանր ողբերգության պահին ամեն կերպ աջակցելու բարո-

յական պարտքն իր դարավոր ճնշողների դեմ պայքարի նետված, խաղաքարտի վրա իր գոյությունը դրած ռուսական գահին ու Ռուսաստանին հավատարիմ հայ ժողովրդին:

2. Ինչպես Թուրքիան, այնպես էլ հատկապես Գերմանիան ձեռնարկում են բոլոր միջոցները ոչնչացնելու հայերին և նրանց դուրս քշել Հայաստանից: Ուստի, բնական է, որ մեր զինվորական իշխանության խնդիրը պետք է լինի, մեր կողմից նրա այս կամ այն հատվածները զբաղեցնելու չափով, լայնորեն աջակցել Հայաստանում հայկական տարրերին, ինչպես նաև ամեն կերպ օգնել հայերի էվակուացմանը մեր նահանջի դեպքում:

3. Լայն օգնություն ցույց տալ փախստականներին, միաժամանակ միջոցներ ձեռնարկել, որ նրանք չտարածվեն Կովկասում և Ռուսաստանում, **որպեսզի հետագայում հնարավոր լինի նրանց ետ ուղարկել Հայաստան** (ընդգծումն իմն է – Վ.Պ.):

4. Հատկապես անհրաժեշտ է Կովկասում բարյացակամ վերաբերմունք ունենալ հայերի նկատմամբ, նկատի ունենալով ռուսական շահերին նրանց անձնուրաց նվիրվածությունը, ինչպես նաև այն դերը, որը հայերը կարող են խաղալ ապագայում Հայաստանի և Թուրքիայի կառուցվածքի ժամանակ, ինչպիսի կերպարանք էլ որ ունենա...»: (Борян Б. А., Армения, между народная дипломатия и СССР, ч. 2, М.-А, 1929, стр. 417-419; հայերեն՝ Բ. Ա. Բորյան, Հայաստանը, միջազգային դիվանագիտությունը և ՍՍՀՄ-ը, 2-րդ մաս, Մոսկվա-Լենինգրադ, 1929, էջ 417-419):

Թուսաստանի կառավարության հանձնարարությամբ 1916 թ. Հունիսի 6-ին Գերագույն գլխավոր հրամանատարության շտաբի պետ, գեներալ-լեյտենանտ Ալեքսեյ Նիկոլայ Երկրորդի հաստատմանն է ներկայացրել «Պատերազմի իրավունքով նվաճված թուրքական մարզերի կառավարման ժամանակավոր կանոնակարգի» նախագիծը:

Այդ նախագծում նշվում էր հետևյալը.

Առաջին. Պատերազմի իրավունքով Թուրքիայից գրավված տարածքների կառավարման համար հիմնադրվում էր զինվորական գեներալ-նահանգապետի գլխավորությամբ ժամանակավոր գեներալ-նահանգապետություն:

Երկրորդ. Ժամանակավոր զինվորական գեներալ-նահանգապետի կառավարմանն էր հանձնվում Թուրքիայի հետ պետական սահմանից սկսած գրաված բոլոր մարզերը:

Երրորդ. Գեներալ-նահանգապետության տարածքը բաժանվում էր մարզերի և օկրուգների, որոնց կառավարումը հանձնվում էր մարզերի զինվորական նահանգապետներին և կորպուսների պետերին: Զինվորական գեներալ-նահանգապետի ներկայացմամբ քաղաքներում կարող էին ստեղծվել ոստիկանության քաղաքային վարչություններ:

Չորրորդ. Իրենց ենթակայության տակ դրված երկրամասում զինվորական գեներալ-նահանգապետության պաշտոնյաների և հիմնարկությունների գլխավոր պարտականությունն էր համարվում հանգստության ու կարգի վերականգնումը, բնակչության կյանքի, պատվի, ունեցվածքի, կրոնական և քաղաքացիական ազատության ապահովումը:

Գրաված տարածքների բոլոր ժողովուրդներին ռուսական իշխանությանը անվերապահ ենթարկվելու հիման վրա տրվում էր ռուսական կառավարության առջև լիակատար հավասարություն:

Միաժամանակ սահմանվում էին մարզերի զինվորական նահանգապետերի, օկրուգների, տեղամասերի պետերի պարտականությունները, ինչպես նաև գյուղատնտեսության, դատական մարմինների, հարկային համակարգի, վերահսկողության իրականացման հիմունքները: (**Ռուսաստանի պետական արխիվ**, ֆ. 1779, ց. 2, գ. 404, թթ. 12-30):

1916 թ. Հունիսի 14-ին Սազոնովը Կովկասի փոխարքային նամակով հայտնել է վերոհիշյալ կանոնակարգը կիրառության մեջ դնելու մասին ընդգծելով հետևյալը. «Մեր առաջիկա խնդրի ամենամեծ դժվարությունն ու բարդությունը հայկական հարցի բարձրացումն ու լուծումն է: Ամբողջությամբ վերցրած այն փոքր-ինչ դուրս է գալիս ռուսական ներքին պետական կյանքի սահմաններից ինչպես այն առաջնակարգ միջազգային դերի պատճառով, որը Ռուսաստանին բաժին է ընկել Թուրքիայում հայկական բարենորոգումներն անցկացնելիս, այնպես և այն պատճառով, որ Փոքր Հալքում հայերի մի մասը կմնա ուրիշ պետության իշխանության ներքո»:

Այնուհետև, Սազոնովը գրում էր. «Մեր օգտին անջատվող հայկական գավառների առաջիկա կարգավորման ժամանակ մենք չենք կարող հաշվի չառնել այդ երկու հանգամանքը»:

Իր նամակում Սազոնովը հիշեցնում էր նաև հայկական մարզերում բարենորոգումներ իրականացնելու մասին 1914 թ. Հունվարին ստորագրված ռուս-թուրքական պայմանագիրը, «որի ոգուն համապատասխան հայ ազգայնականները ձգտում են Ռուսաստանի հովանու տակ հաստատել կատարյալ ինքնավարություն», և այդ կապակցությամբ հետևյալ տեսակետն էր հայտնում. «Ինձ թվում է, որ այս հարցի այս կամ այն կերպ լուծումը, ոչ ներքին, ոչ արտաքին քաղաքականության տեսակետից բնավ չի համապատասխանում Ռուսաստանի պետական շահերին: Ինչ վերաբերում է հայերին լայն ինքնավարություն տալուն, ապա չպեպք է մոռանալ, որ Մեծ Հայքում, որն այսօր նվաճված է Ռուսաստանի կողմից, հայերը երբեք չեն կազմել մեծամասնություն, իսկ նրանց նկատմամբ պատերազմի ժամանակ թուրքերի գործադրած պատժիչ միջոցառումներից հետո, որոնք բուն հայերի վկայությամբ եղել են ահավոր չափերի, - այդ հարաբերակցությունն էլ ավելի է փոխվել ի վնաս հայերի, որոնք այժմ հազիվ թե կազմելիս լինեն բնակչության մեկ քառորդ մասը: Այս պայմաններում հայկական ինքնավարությունն իրականում կհասցնի փոքրամասնության կողմից մեծամասնության անարդար ստրկացմանը» (ընդգծումն իմն է - Վ.Պ.):

Իր նամակի վերջում Սազոնովը նշում էր, որ Թուրքիայի նվաճված մարզերի կարգավորման համար անհրաժեշտ է խստորեն ղեկավարվել օրինականության և արդարության սկզբունքներով և անաչառ վերաբերել տարբեր ազգությունների պատկանողներին, առանց նրանց միմյանց հակադրե-

լու, և ցույց չտալ բացառիկ հովանավորություն որևէ ազգության՝ ի վնաս մյուսի:

«Այս ձևով,- եզրակացնում էր Սազոնովը,- հնարավոր կլինէր հայերին, որոշյալ սահմաններում, վերապահել դպրոցական և եկեղեցական անկախություն, մայրենի լեզվից օգտվելու իրավունք, ինչպէս նաև քաղաքային և գյուղական ինքնավարություն՝ ընտրությունների ժամանակ բնակչության հարաբերակցության տոկոսի պահպանմամբ հանդերձ: Ոչ քրիստոնյա տարրերի նկատմամբ հարկավոր է կիրառել նույն սկզբունքները, որքանով դա թույլ կտան տեղական պայմանները և նրանց կուլտուրական զարգացման աստիճանը: Վերը հիշված ժամանակավոր կանոնակարգի նախագիծը մասամբ արդեն հաշվի է առնում այդ տեսակետը, ինքնավարության ինչ-որ մի մասնիկ տալով գյուղական համայնքներին և գյուղական մարզերին» (Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1918-1923), Եր., 1972, էջ 396-399):

Ի պատասխան Սազոնովի նամակի, Կովկասի փոխարքան 1916 թ. Հուլիսի 3-ին հայտնել է իր նկատառումները, ընդգծելով իր համաձայնությունն առաջարկված նախագծի վերաբերյալ: Փոխարքան գտնում էր, որ ռուսական կայսրության ներկա սահմանների ներսում Հայկական հարց գոյություն չունի, նկատի ունենալով, որ փոխարքայության տարածքում հայերը մահմեդականների, վրացիների և ռուսների հետ միասին հանդիսանում են իրավահավասար ռուսահայատականներ:

Միաժամանակ փոխարքան նշում էր, որ «պետական տեսակետից Հայկական հարց, ըստ էության, գոյություն չունի լույս ներկա պատերազմից առաջ եղած կայսերական սահմաններից դուրս, այսինքն մեր կողմից այժմ նվաճված թուրքական վիլայեթների շրջանում» (ընդգծումն իմն է – Վ.Պ.):

Փոխարքան ևս նպատակահարմար չէր գտնում Թուրքահայաստանին ինքնավարություն տալը: Ահա, թե ինչ է նա գրել. «Ռուսաստանը, որը, անշուշտ, ամենից ավելի մեծ եռանդով էր պաշտպանում լայն բարենորոգումների անցկացումը Թուրքահայաստանում, չի կարող հաշվի չառնել այս պատերազմի ընթացքում մահմեդական ճնշման հետևանքով հայ ժողովրդի կրած տառապանքները: Կասկածից վեր է, որ Թուրքիայից նոր նվաճված մարզերի կարգավորման ժամանակ հարկավոր է ամենակտրուկ ձևով սկիզբ դնել օրինականության ու արդարության՝ հանդեպ նվաճված մարզերում բնակվող բոլոր ազգությունների»:

Չշոշափելով Ռուսաստանի հովանու ներքո Հայաստանի ինքնավարության հարցը, փոխարքան այն տեսակետին էր հանգում, որ այդ հարցը «ամենայն հավանականությամբ առայժմ կյանքի չի կոչվելու» և որը, իր կարծիքով «կարող է միայն վտանգավոր կերպով բարդացնել այս պատերազմի ժամանակ ծնունդ առած հարցերի լուծումը»:

Այնուհետև, փոխարքան իր համաձայնությունն էր հայտնում և հնարավոր էր համարում «հայերին վերապահել դպրոցական և եկեղեցական անկախության, եկեղեցական հարստությունների և գույքերի կառավարման իրավունք՝ բոլոր պաշտոնական դեպքերում ռուսաց լեզվի

առաջնության պայմանով, ինչպես նաև հայերին վերապահել քաղաքային և գյուղական ինքնավարություն՝ ընտրությունների ժամանակ բնակչության հարաբերակցության տոկոսի պահպանմամբ հանդեձ» (**նույն տեղում**, էջ 400-402):

Հարկ եմ համարում բավարարվել բերված պաշտոնական փաստաթղթերն ընթերցողին ծանոթացնելով և ընդգծել հետևյալը.

Առաջին. Պարզ է դառնում, որ ցարական Ռուսաստանի կառավարությունը պատերազմի արդյունքով Թուրքիայից գրաված տարածքների կառավարման համար մտադրություն է ունեցել միայն ստեղծել Ժամանակավոր զինվորական գեներալ-նահանգապետություն, որը պատերազմից հետո անցնելու էր Կովկասի փոխարքայի կառավարման տակ:

Երկրորդ. Ցարական Ռուսաստանի կառավարությունը մտադրություն չի ունեցել պատերազմի արդյունքով Թուրքիայից գրաված Արևմտյան Հայաստանին ինքնավարություն շնորհել:

Երրորդ. Կովկասյան ռազմաճակատի հրամանատարությունը և Կովկասի փոխարքան կատարել են միայն առաջին քայլերը ժամանակավոր գեներալ-նահանգապետություն ստեղծելու համար և այդ գործը փաստորեն ընդհատվել է 1917 թ. Փետրվարին սկսված հեղափոխության պատճառով:

ԳԼՈՒԽ 2

ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՆԿԱՏՄԱՍԲ ԺԱՄԱՆԱԿԱՎՈՐ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐՄՈՒՆՔԸ

Այժմ անհրաժեշտ էմ համարում, որքան հնարավոր է համառոտ, ընթերցողի ուշադրությանը ներկայացնել 1917 թ. մարտի 2-ին ստեղծված Ռուսաստանի ժամանակավոր կառավարության քաղաքականությունն Արևմտյան Հայաստանի նկատմամբ:

1917 թ. մարտի 9-ին ժամանակավոր կառավարությունը վերացրել է Կովկասի փախարքայությունը և Անդրկովկասի կառավարման համար ստեղծել է Անդրկովկասի Հատուկ կոմիտե (ՕԶԱԿՈՄ), որի վրա էր դրվել նաև ռուսական զորքերի կողմից գրավված Արևմտյան Հայաստանի կառավարումը:

ՕԶԱԿՈՄ-ը կազմվել է Պետական դումայի հետևյալ անդամներից. Մ. Խառլամով (կադետ)՝ նախագահ, անդամներ՝ Մ. Պապաջանյան (կադետ), Մ. Ջաֆարով (կադետ, իրականում՝ մուսավաթական), Կ. Աբաշիձե (սոցիալ ֆեդերալիստ):

Կարճ ժամանակ անց, հաշվի առնելով վրաց մենշևիկների դժգոհությունը, Ժամանակավոր կառավարությունը ՕԶԱԿՈՄ-ի կազմի մեջ մտցրել է նրանց ներկայացուցիչ Ա. Չխենկելիին, որին էլ տրվել է ներքին գործերի ղեկավարումը:

Դաշնակցությունը նույնպես դժգոհ էր, որ ժամանակավոր կառավարությունը իրեն մասնակից չի դարձրել

ՕԶԱԿՈՄ-ին: Այդ դժգոհությունը բավարարվել է և 1917 թ. մարտի 12-ին ժամանակավոր կառավարության որոշմամբ դաշնակցության ներկայացուցիչ Հակոբ Զավարյանը (Զավարին) մտցվել է ՕԶԱԿՈՄ-ի կազմի մեջ (**Ռուսաստանի պետական արխիվ**, ֆ. 1779, ց. 2, գ. 3, թ. 36):

Հարկ չկա այստեղ լուսաբանել ՕԶԱԿՈՄ-ի ամբողջ գործունեությունը: Միայն պետք է ընդգծել, որ ՕԶԱԿՈՄ-ի ստեղծման հենց առաջին օրից երևացել են այնտեղ ընդգրկված քաղաքական ուժերի հակասությունները: Առանձնապես եռանդով էին գործում ադրբեջանցի մուսավաթականներն ու վրաց մենշևիկները, որոնք ձգտում էին իրենց հարցերը լուծել հայ ժողովրդի հաշվին:

Օգտվելով ստեղծված խառնաշփոթ վիճակից, թաթարները (ադրբեջանցիներ), բացահայտ և ուժգին կերպով զինվում էին, դա բացատրելով «հետադիմական ուժերի դեմ պայքարը նախապատրաստելու անհրաժեշտությամբ»:

Թաթարների գործողություններից, ինչպես նշվում էր ժամանակավոր կառավարությանն ուղղված զեկուցագրերից մեկում, մեծապես անհանգստացած էին ոչ միայն հայերը, այլև ռուսները: Վերջիններիս անհանգստությունն ավելի էր խորանում այն պատճառով, որ ռազմաճակատի թիկունքում երկաթուղին անցնում էր թաթարներով բնակեցված շրջաններով:

Ավելին, ՕԶԱԿՈՄ-ի անդամ մուսավաթական Զաֆարովը բացահայտորեն հայտարարել էր այն մասին, որ Կովկասի մահմեդական բեակչությունը որևէ մասնակցություն չի ունենա Թուրքիայի հայկական վիլայեթների կարգավորման

գործին, պահանջելով մահմեդականներին վերադարձնել հայկական տարածքները:

Զաֆարովը հայտարարել էր նաև, որ մահմեդականները համաձայն կլինեն հայկական վեց վիլայեթների ինքնավարությանը միայն Թուրքիայի հովանավորության ներքո:

Մուսավաթականներն այնքան վստահ էին գործում, որ նույնիսկ նրանց առաջնորդ Ալի Թոփչիբաշևը Թիֆլիսի քաղաքագլուխ Ալեքսանդր Խատիսյանին առաջարկել էր հրավիրել հայերի և թաթարների խորհրդակցություն և քննարկել, թե ինչպես պետք է գործել Կովկասում ռուսական տիրապետության անկման դեպքում:

Ժամանակավոր կառավարությանը հայտնի էր նաև, որ թաթարները որոշել էին կազմել մահմեդական մարզերի ինքնավարություն, որի մեջ մտնելու էին Անդրկովկասը, Հայաստանը, Պարսկական Ադրբեջանը և Անդրկասպյան երկրամասը (**Ռուսաստանի պետական արխիվ**, ֆ. 1779, ց. 1, գ. 1470, թթ. 4-6):

Ստեղծված իրավիճակից ելնելով Պետրոգրադում գտնվող ՕԶԱԿՈՄ-ի անդամ Հ. Զավարյանը, որը նախապես բանակցություններ էր վարել ժամանակավոր կառավարության ղեկավարների հետ, 1917 թ. ապրիլի 25-ին այդ կառավարության մինիստր-նախագահ, իշխան Գ. Լվովին ներկայացրել է նամակ-գրություն, դրան կցելով իր կազմած «Ռուսական գորքերի կողմից Թուրքահայաստանի գրաված տարածքներում կառավարումը կարգավորելու մասին» որոշման նախագիծը:

Իր նամակում Զավարյանը նախ խնդրում էր կառավարության նիստին, որտեղ քննարկվելու էր վերոհիշյալ հար-

ցը, հրավիրել Պետական դումայի անդամ Աճեմյանին՝ անհրաժեշտ բացատրություններ տալու համար:

Նախնական բանակցությունների ժամանակ Ջավարյանին հայտնի էր դարձել, որ ժամանակավոր կառավարությունը մտադիր է գրաված տարածքների կառավարման համար նշանակվող գլխավոր կոմիսարի ենթակայության տակ դնել Կովկասի զինվորական իշխանություններին:

«Հայերը,- ընդգծում էր Ջավարյանը,- չեն կարող թույլ տալ այդպիսի ենթակայություն և այդ հարցում ոչ մի զիջման կամ համաձայնության չեն գնա»:

Ջավարյանը հայտնում էր նաև, որ գլխավոր կոմիսարին ժամանակավոր կառավարության ենթակայության տակ թողնողը «հանդիսանում է թուրք-քրդական տիրապետությունից և մինչև այժմ Կովկասում պահպանված զինվորական չինովնիկության բռնություններից հայերի ազատագրման հիմնական պայմանը»:

Այնուհետև, Ջավարյանը դնում էր գեներալներ Յուդենի-չին ու Բոլխովիտինովին Կովկասից անհապաղ հեռացնելու անհրաժեշտությունը, որոնց մնալը վնասում էր երկրամասում ժամանակավոր կառավարության հեղինակությանը (- **Ռուսաստանի պետական արխիվ**, ֆ. 1779, ց. 1, գ. 1470, թթ. 1-2):

Իր ներկայացրած որոշման նախագծով Հայ հեղափոխական դաշնակցություն կուսակցության պատվիրակ Հ. Ջավարյանն առաջարկել էր հետևյալը.

Առաջին. Ռուսական զորքերի կողմից գրավված Թուրքահայաստանի տարածքը քաղաքացիական կառավարման իմաստով դուրս է բերվում Կովկասի իշխանությունների,

ինչպես նաև Կովկասյան ռազմաճակատի զինվորական իշխանությունների ենթակայությունից և անմիջապես ենթարկվում է ժամանակավոր կառավարությանը:

Երկրորդ. Ուժի մեջ էր համարվում վերն արդեն հիշատակված 1916 թ. հունիսի 15-ի որոշմամբ հաստատված ժամանակավոր զինվորական գեներալ-նահանգապետի մասին կանոնակարգը, միայն այն տարբերությամբ, որ գեներալ-նահանգապետի փոխարեն լիազորությունները տրվելու էին ժամանակավոր կառավարության կողմից նշանակված Թուրքահայաստանի գլխավոր կոմիսարին:

Թուրքահայաստանի գլխավոր կոմիսարին կից լինելու էր քաղաքացիական մասով օգնական, որը ժամանակավոր կառավարության կողմից նշանակվելու էր հայ ազգությանը պատկանող անձանցից (**Ռուսաստանի պետական արխիվ**, ֆ. 1779, ց. 1, գ. 1470, թ. 8):

Այսպիսով, դաշնակցություն կուսակցության անունից հանդես եկող Հ. Զավարյանը չէր դնում Արևմտյան Հայաստանին ինքնավարություն շնորհելու հարցը, այլ միայն պահանջում էր Արևմտյան Հայաստանի գլխավոր կոմիսարին դնել ժամանակավոր կառավարության ենթակայության տակ:

Հ. Զավարյանի ներկայացրած նախագիծը քննարկվել է ժամանակավոր կառավարության ապրիլի 26-ի նիստում և ընդունվել է նույնությամբ (**նույն տեղում**, ց. 2, գ. 3, թ. 255):

Հարկ է նշել, որ ժամանակավոր կառավարությունը վերոհիշյալ գեներալներին Կովկասից հեռացնելու պահանջը թողել է անհետևանք: Այդ մասին է վկայում գեներալ Յուդենիչին ուղարկած Գ. Լվովի 1917 թ. մայիսի 1-ի հեռագիրը, ո-

րով տեղեկացվում էր վերոհիշյալ որոշումն ընդունելու մասին:

1917 թ. մայիսի 15-ին ժամանակավոր կառավարությունը քննարկել է պատերազմի իրավունքով Թուրքիայի գրաված տարածքների գլխավոր կոմիսարին տրվող ղեկավար ցուցումների մասին արտաքին գործերի նախարար Մ. Տերեշենկոյի ներկայացրած նախագիծը:

Հաստատվել են հետևյալ ղեկավար ցուցումները.

Առաջին. Չկանխորոշելով Հայաստանի ապագա աշխարհագրական և քաղաքական սահմանները, ժամանակավոր կառավարությունը Ասիական Թուրքիայում այժմ պատերազմի իրավունքով գրաված տարածքներից վաղնջական է համարում Վանի, Բիթլիսի և Էրզրումի հայկական վիլայեթները:

Երկրորդ. Երկրի տնտեսությունը բարձրացնելու շահերից ելնելով, ինչպես նաև հանուն արդարության, Թուրքիայում ջարդերի ենթարկված ու արտաքսված հայերի ոտնահարված իրավունքները վերականգնելու համար անհրաժեշտ է միջոցներ ձեռնարկել այդ մարզերում վերաբնակեցնել ընթացիկ պատերազմում և նախորդ տարիներին Ռուսաստանի սահմանները տեղափոխված հայերին:

Հավասարապես նույն իրավունքը վերապահվում էր նախկին թուրքահպատակ հայերին: Գլխավոր կոմիսարին առաջարկվում էր բնակեցումն իրականացնել աստիճանաբար հայկական կազմակերպությունների ներկայացուցիչների մշակած պլանի համաձայն:

Երրորդ. Ազգային հարաբերությունների հնարավոր բարդացումները կանխելու նպատակով, մինչև հատուկ

կարգադրություն, թույլ չտալ այդ տարածքներում վերանակվել այն թուրքերին, լեզգիներին և քրդերին, որոնք հեռացել են թուրքական գորքերի հետ միասին:

Նույն որոշմամբ Կովկասյան ռազմաճակատի մատակարարման գլխավոր պետ գեներալ-լեյտենանտ Պյոտր Ավերյանովը նշանակվել է Թուրքահայաստանի գլխավոր կոմիսար, իսկ Հակոբ Զավարյանը՝ գլխավոր կոմիսարի օգնական (**նայն տեղում**, ց. 2, գ. 4, թ. 13-14):

1917 թ. օգոստոսի 8-ին ժամանակավոր կառավարության որոշմամբ գլխավոր կոմիսարի երկրորդ օգնական է հաստատվել Պետական դումայի նախկին անդամ Ֆ. Իվանիցկին:

Գլխավոր կոմիսարը ժամանակավոր կառավարության որոշման հիման վրա առաջին հերթին ձեռնամուխ է եղել Թուրքահայաստանի վերոհիշյալ երեք վիլայեթներում ստեղծվող մարզերի և օկրուգների սահմանների հաստատմանը: Նրա որոշմամբ Թուրքահայաստանում ձևավորվել է երեք վարչական միավոր իրենց համապատասխան գավառներով, Էրզրումի, Խնուսի և Վանի շրջաններ: Միայն Խնուսում է կոմիսար նշանակվել հայ՝ Համբարձումյանը:

Պետք է նշել, որ ժամանակավոր կառավարությունը հետևողական չի եղել իր ընդունած որոշումը, թեկուզ և թերի, իրականացնելու համար: Հ. Զավարյանի ջանքերն էլ արդյունք չէին տալիս, հանդիպելով ցարական նախկին չինովնիկների և գեներալների դիմադրությանը:

Իր Հերթին ՕԶԱԿՈՄ-ն էլ չէր դրսևորում հետևողականություն ժամանակավոր կառավարության որոշումն իրականացնելու. համար, քանի որ դրանում շահագրգռված չէին

վրացի մենշնիկներն ու ադրբեջանցի մուսավաթականները, որոնք, ինչպես նշվել է, ՕԶԱԿՈՄ-ի կազմում ունեին գերիշխող դիրք և ղեկավարվում էին միայն իրենց շահերով:

Որպես ամփոփում, հարկ էմ համարում ընդգծել, որ Արևմտյան Հայաստանի վերաբերյալ ցարական Ռուսաստանի կառավարության և Ռուսաստանի Ժամանակավոր կառավարության վարած քաղաքականությունը հետևողական չէր: Նրանց ձեռնարկած միջոցառումները ոչ միայն թերի էին, այլև Ժամանակին վճռական քայլեր չեն կատարվել նրանց իրականացումն ապահովելու համար:

«ԹՈՒՐՔԱՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԱՍԻՆ» ԴԵԿՐԵՏԻ ԸՆԴՈՒՆՈՒՄԸ

Սովետական Ռուսաստանի ժողովրդային հանրապետության «Թուրքահայաստանի մասին» դեկրետի իրականացրածումը դրվել է Կովկասի գործերով ժամանակավոր արտակարգ կոմիսար Ստեփան Շահումյանի վրա:

Նկատի ունենալով այդ հանգամանքը, նախ հարկ եմ համարում ընթերցողին ներկայացնել Շահումյանի տեսակետն Արևմտյան Հայաստանի և, ընդհանրապես, Հայաստանի մասին:

ԱՍՏԵՓԱՆ ՇԱՀՈՒՄՅԱՆԻ ԱՌԱՋԱՐԿԱԾ ԾՐԱԳԻՐԸ

1917 թ. մայիսի 7-ին գործարաններից և գնդերից բանվորների և զինվորների պատգամավորների սովետ ընտրվող պատգամավորներին տված «Նակագի» մեջ Լենինը հանձնարարում էր, որ նրանք պետք է հաշտություն առաջարկեն «բոլոր պատերազմող երկրներին՝ բոլոր ճնշված կամ անիրավահավասար ժողովուրդներին առանց որևէ բացառության ազատագրելու պայմանով»:

«Դա նշանակում է,- պարզաբանում էր Լենինը,- որ վելիկոռուսները բռնությամբ չեն պահի ո՛չ Լեհաստանին, ո՛չ Կուրլանդիային, ո՛չ Ուկրաինային, ո՛չ Ֆինլանդիային, ո՛չ Հայաստանին (ընդգծումն իմն է – Վ.Պ.), ընդհանրապես ոչ մի ժողովրդի»:

«Վելիկոռուսները,- շարունակել է Լենինը,- բոլոր ժողովուրդներին առաջարկում են եղբայրական միություն և մեկ ընդհանուր պետության ստեղծում յուրաքանչյուր առանձին ժողովրդի հոժարակամ համաձայնությամբ և ոչ մի դեպքում ուղղակի կամ անուղղակի բռնության միջոցով»:

«Այդպիսի հաշտության պայմանների համաձայն,- ընդգծել է Լենինը,- վելիկոռուսները պարտավորվում են անհապաղ դուրս բերել զորքերը թե՛ Գալիցիայից, թե՛ Հայաստանից, թե՛ Պարսկաստանից, ինչպես այդ ժողովուրդներին, այնպես էլ ընդհանրապես առանց բացառության, բոլոր ժողովուրդներին թողնելով, որ նրանք միանգամայն ազատորեն որոշեն՝ արդյոք իրենք ցանկանում են ապրել առանձի՞ն պետության մեջ, թե՞ միութենական պետության մեջ՝ ուսի ետ ուզենան»: (Վ.Ի. Լենին, ԵԼԺ, հ. 32, էջ 51):

1917 թ. մայիսի 24-ին տեղի ունեցած Բաքվի սովետի նիստում Շահումյանը, հանդես գալով պատերազմի և հաշտության հարցի կապակցությամբ, ընդգծել է հետևյալը. «Հաշտությունը, որին մենք ձգտում ենք, չի կարող լինել սեպարատ: Այն պետք է միաժամանակ կնքվի բոլոր ժողովուրդների կողմից անեքսիաների և կոնտրիբուցիաների հրաժարման սկզբունքով՝ բոլոր փոքր ազգերի քաղաքական ինքնորոշման իրավունքի ճանաչմամբ և ընդհանուր ֆոնդի ստեղծմամբ հատկապես պատերազմից տուժած Բելգիային, Սերբիային, Հայաստանին և այլոց օգնելու համար»:

Ելույթի ոգով Շահումյանը ներկայացրել է բանաձևի նախագիծ, որը դարձյալ մերժվել է մեծամասնություն կազմող Էսէռա-մենշևիկյան բլոկի կողմից:

1917թ. հունիսի 12-ին Սովետների համառուսաստանյան առաջին համագումարում «Առանց անեքսիաների հաշտության մասին» հարցի քննարկման ժամանակ ելույթ է ունեցել Ստեփան Շահումյանը և բոլշևիկյան խմբակցության անունից ներկայացրել է բանաձևի նախագիծ, որով առաջարկել է հետևյալը. «Համագումարը պնդում է, որ ինքնորոշման իրավունքը, այսինքն՝ յուրաքանչյուր ազգի իրավունքը՝ ինքնուրունաբար և ազատորեն որոշելու իր միացումը այս կամ այն պետությանը կամ վճիռ ընդունելու իր անկախ պետության մասին, - պետք է կիրառվի ոչ միայն պատերազմող պետությունների գորքերի գրաված ռուսական Լեհաստանի, Էլզաս-Լոթարինգիայի, Հայաստանի նկատմամբ, այլև Բոհեմիայի, Խորվաթիայի, Պոզնանի, ինչպես և բոլոր գաղութների՝ Եգիպտոսի Մարոկկոյի, Ալժիրի, Տրիպոլիտանիայի նկատմամբ և այլն»:

Նույն նախագծում Շահումյանն առաջարկել է նաև հետևյալը. «Այսպիսով, «հաշտություն առանց անեքսիաների ու ռազմատուգանքների, ազգերի ինքնորոշման իրավունքի հիման վրա» նշանակում է սոսկ այնպիսի հաշտություն, որի պայմանը բոլոր գրաված մարզերից (Բելգիայից, Լեհաստանից, Մերբիայից, Ռումինիայից, Պարսկաստանից և Միջագետքից) գորքերի ընդհանուր դուրս բերումն է և եվրոպական խոշոր տերությունների կազմում բռնությամբ պահվող բոլոր ազգերին ու այդ տերությունների գաղութներին իրավունք վերապահելը՝ ազատորեն լուծելու իրենց պետական գոյության հարցը» (Ստեփան Շահումյան, երկերի լիակատար ժողովածու, հ. Երրորդ, 1978, էջ 125-128):

Ինչպես երևում է նախագծի տեքստից, Շահումյանը չի հիշատակել Թուրքիան, որի տիրապետության տակ գտնվող Արևմտյան Հայաստանը, գրավել էին ռուսական գորքերը:

Պարզ է, որ Շահումյանը ելել է արևմտահայերի անվտանգության շահերից և կարևոր է համարել ռուսական զորքերի մնալն Արևմտյան Հայաստանի տարածքում:

Սակայն, համագումարն էսէռների և մենշևիկների ձայների մեծամասնությամբ դեմ է քվեարկել Շահումյանի ներկայացրած բանաձևին: Այդ մեծամասնությունը դեմ էր առանց անեքսիաների ու ռազմատուգանքների և ազգերի ինքնորոշման իրավունքի հիման վրա հաշտության կնքելուն և արտահայտվում էր պատերազմը մինչև վերջ շարունակելու օգտին:

Համագումարի ընթացքում Շահումյանը Լենինի հետ գրույցներ է ունեցել Անդրկովկասում և Հայաստանում տիրող վիճակի մասին, ներկայացրել է պատերազմի ընթացքում հայ ժողովրդի կրած ծանր կորուստների հետևանքները և իր տեսակետն է հայտնել ստեղծված պայմաններում Հայկական հարցը լուծելու միջոցների մասին:

Հենց համագումարի ընթացքում, Լենինը, հենվելով Շահումյանի հաղորդած տեղեկությունների վրա, հստակորեն դրսևոր՝^Է է իր վերաբերմունքն Արևմտյան Հայաստանի հարցի շուրջ:

1917 թ. հունիսի 14-ին Լենինը, նկատի ունենալով էսէռների «Дело народа» թերթի հարցադրումը, որով քննադատվում էր ֆրանսիական սոցիալիստ մինիստր Ալբեր Թոման, նշելով, թե «մեզ համար, օրինակ, շատ հետաքրքիր կլիներ լսել սոցիալիստ Ալբեր Թոմայի կարծիքը Ալժիրի «ինքնորոշման» մասին», ասել է հետևյալը. «Այո՛, մեզ համար շատ հետաքրքիր կլիներ լսել նույնպես և՛ Կերենսկու, և՛ Ծերեթելու, և՛ Չեռնովի, և՛ Սկոբելևի կարծիքը Հայաստա-

նի (ընդգծումն իմն է – Վ.Պ.), Գալիցիայի, Ուկրաինայի, Թուրքեստանի «ինքնորոշման» մասին» (Վ.Ի. Լենին, ԵԼԺ, հ. 32, էջ 310-311):

Այնուհետև, դիմելով Կերենսկուն և վերոհիշյալ մյուս գործիքներին, Լենինը հարցնում էր. «Մի՞թե դուք «իշխանության գլուխ կանգնած ռուսական բուրժուազիայի» մինիստրության մեջ բարձրացրել եք ռուսական Իռլանդիայի, ռուսական Ալժիրի, հարցերը, այսինքն Թուրքեստանի, Հայաստանի (ընդգծումն իմն է – Վ.Պ.), Ուկրաինայի, Ֆինլանդիայի և այլ հարցերը: Ե՞րբ եք դուք բարձրացրել այդ հարցը: Ինչո՞ւ այդ մասին դուք չեք պատմում ռուս «ժողովրդին» (Վ.Ի. Լենին, ԵԼԺ, հ. 32, էջ 311-312):

Իսկ հունիսի 22-ին Սովետների համագումարում պատերազմի հարցի քննարկման ընթացքում Լենինն իր ելույթում քննադատել է ժամանակավոր կառավարության քաղաքականությունը, անդրադարձել է Հայկական հարցին և դիմելով ներկա գտնվող այդ կառավարության ղեկավարներն, ասել է հետևյալը. «Թուրքական ռազմաճակատում կա մեր բանակը, որի թիվը ես չգիտեմ: Ենթադրենք, թե այնտեղ մոտավորապես 3 միլիոն զորք կա: Եթե այդ բանակը, որն այժմ պահվում է Հայաստանում և անեքսիաներ է կատարում, որը դուք հանդուրժում եք, մյուս ժողովուրդներին քարոզելով հաշտություն առանց անեքսիաների, թեև ձեր ձեռքին են ուժը և իշխանությունը, եթե այդ բանակն անցներ այն ծրագրին, եթե նա **Հայաստանը դարձներ անկախ հայկական հանրապետություն** (ընդգծումն իմն է – Վ.Պ.), և այն դրամը, որ մեզնից վերցնում են Անգլիայի ու Ֆրանսիայի ֆինան-

սիստները, տար նրանց, ապա դա ավելի լավ կլինեք» (Վ.Բ. Լենին, ԵԼԺ, հ. 32, թ. 358-359):

Այսպիսով, Լենինն առաջինն էր, որ անկախ հայկական հանրապետության ստեղծման միջոցով առաջ է քաշել Հայկական Հարցի լուծման խնդիրը:

Ուսումնասիրողներից մեկը չհամաձայնվելով Լենինի առաջարկին, այն անվանում է «բացահայտ դեմագոգ լոգունգ» և հիշեցնում է Կերենսկու հետևյալ պատասխանը. «-Մենք չենք կարողանա հեռանալ Հայաստանից, քանի որ այդ ժամանակ Հայաստանից ոչինչ չի մնա: Նա կոչնչանա քրդերի և թուրքերի կրակից ու սրից» (Геноцид армян. Документы и комментарий, составитель Ю. Барсегов, М., 2005, том 2, часть 2, с. 297; հայերեն՝ Հայերի ցեղասպանությանը: Փաստաթղթեր և մեկնաբանություն, կազմող Յու. Բարսեղով, Մոսկվա, 2005, հ. 2, մաս 2, էջ 297):

Այստեղ հարկ է նկատի ունենալ հետևյալը:

Ժամանակավոր կառավարության ղեկավար Կերենսկին կանգնած էր «Պատերազմը շարունակել մինչև հաղթական վախճան» սկզբունքի վրա, որը թելադրվել էր Անտանտի երկրների կողմից:

Բոլշևիկյան կուսակցության ղեկավար Լենինը ելնում էր իմպերիալիստական պատերազմից Ռուսաստանի դուրս գալու և ժողովուրդներին ինքնորոշվելու իրավունք շնորհելու պահանջից:

1917 թ. հոկտեմբերի 6-ին Ռուսաստանի սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական (բոլշևիկների) կուսակցության Կովկասյան երկրային համագումարում ունեցած ելույթում

Շահումյանը հայտարարել է. «Ազգային հարցի լուծման ժամանակ անխուսափելիորեն դրվում է նաև Թուրքահայաստանի հարցը:

Այդ հարցի լուծումը մենք պետք է թողնենք հենց այդ մարզի բնակչությանը, որն ինքը պետք է որոշի իր բախտը: Ռուսաստանին միանալու՝ նրանց որոշման դեպքում, նրանք պետք է միացվեն հայերին: Ազգային-կուլտուրական ավտոնոմիայի դեպքում ամբողջ կուլտուր-դաստիարակչական աշխատանքը տրվում է ազգային սեյմերին, որոնք միավորում են տվյալ ազգի անդամներին, որտեղ էլ որ նրանք գտնվեն, կուլտուր-ազգային ավտոնոմիայի այս ծրագիրը մենք միշտ ժխտել ենք և համարել ռեակցիոն ու բացահայտ նացիոնալիստական»:

Այնուհետև, նկատի ունենալով Անդրկովկասի երեք գլխավոր ազգերին, Շահումյանն առաջարկում էր Անդրկովկասը բաժանել երեք մարզերի.

«**Առաջին.** Արևմտյան Անդրկովկաս-Քութայիսի, Բաթումի նահանգներ և Թիֆլիսի նահանգի մի մասը.

Երկրորդ. Արևելյան Անդրկովկաս-Երևանի, Կարսի, Ելիզավետպոլի նահանգները և Թիֆլիսի նահանգի մի մասը, (այստեղ պարզ երևում է 1917 թ. հոկտեմբերի 15-ին «Кавказский рабочий» («Կովկասյան բանվոր») քերթում թույլ տրված խմբագրական հետևյալ սխալը՝ պետք է նշվեր ոչ թե «Ելիզավետպոլի նահանգը», այլ «Ելիզավետպոլի նահանգի մի մասը», ինչը, որ հասկանալի է դառնում հաջորդ տողից – Վ.Պ.):

Երրորդ. *Բաքվի, Ելիզավետպոլի մի մասը և Դադաստանի մարզը»։ (Ատ. Շահումյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. երրորդ, Եր. 1978, էջ 270)։*

Այսպիսով, նախ, Շահումյանը բացահայտորեն հանդես էր գալիս Արևմտյան Հայաստանի անկախության օգտին, որի բնակչությունը, եթե կամենում էր իր բախտը կապել Ռուսաստանի հետ, ապա պետք է միանար հայերին, այսինքն Արևելյան Հայաստանին։

Չորրորդ. *Շահումյանն ավելի հեռատես լինելով, ուրվագծում էր Անդրկովկասի ապագա երեք ազգությունների պետականության սահմանները, այդ թվում Հայաստանի վերաբերյալ, նրա մեջ ընդգրկելով նաև Նախիջևանն ու Ղարաբաղը։*

Թերևս մեր իրականության մեջ, Շահումյանն առաջինն է, որ այդպես հստակ նշել է Անդրկովկասի ապագա երեք ազգությունների պետականության սահմանները, Անդրկովկասը բաժանելով երեք տարածքային ազգային ինքնավար մարզերի՝ հաշվի առնելով այդ տարածքների բնակչության ազգային կազմը։

Իհարկե, դա չէր համապատասխանում վրացի մենշևիկների և ադրբեջանցի մուսավաթականների ծրագրերին, որոնք սովոր էին իրենց հարցերը լուծել հայ ժողովրդի հաշվին։

Ինչպես վկայում է Միկոյանը, պատգամավորների մեծ մասը չեն հասկացել ու չեն պաշտպանել Շահումյանի առաջարկությունները, «դոգմատիկ կերպով կառչելով ծրագրի

հին դրույթներից» (Ա. Բ. Միկոյան, Պայքարի ուղիով, Գիրք առաջին, Եր., 1972, էջ 150):

Իսկ թե համագումարում ինչու Շահումյանի առաջարկությունը չի ընդունվել, ապա դա պարզ է դառնում նրա առաջարկած ազգային-տարածքային սահմաններին ուշադրությամբ նայելուց:

Ինչպես վերոհիշյալ համագումարի ժամանակ, այնպես էլ դրանից հետո Շահումյանի առաջարկության դեմ հանդես եկածների տեսակետները ժամանակ առ ժամանակ, դարձել են քննարկման առարկա, որոնց հեղինակները դիմել են ամեն միջոցի, չհաղթելով նույնիսկ սուտ, իրականությանը չհամապատասխանող ու շինծու տեղեկություններով վարկաբեկել Շահումյանին: Իրենց շահերից ելնելով, նույնիսկ սովետական իշխանության տարիներին, նրանք միշտ էլ փորձել են նենգափոխել վերոհիշյալ հարցում Շահումյանի արտահայտած տեսակետը:

Բազմաթիվ օրինակներից հարկ էմ համարում այստեղ հիշատակել վրացի հեղինակ Մ. Յերցվաձեին, որը դեռևս 1978 թ. ռուսերեն տպագրված գրքում պարզապես կեղծելով Շահումյանի արտահայտած միտքը, գրել է հետևյալը. «Ստեփան Շահումյանը մարզային ավտոնոմիա պահանջելով, սխալ թույլ տվեց, գտնելով, որ Անդրկովկասում անհրաժեշտ է երկու ավտոնոմիա՝ Արևելյան Անդրկովկաս և Արևմտյան Անդրկովկաս: Արևելյան Անդրկովկասին նա միացնում է Երևանի, Ելիզավետպոլի և Թիֆլիսի նահանգի մի մասը, իսկ Արևմտյան Անդրկովկասին՝ Թիֆլիսի նահանգի մի մասը և Քութայիսի նահանգը, ինչպես և Բաթումի մարզն ու

Մոլիտուֆի օկրուգը» (Մ. Церцвадзе, Революционное движение в Грузии в 1914-1917 гг. Часть 2, с. 235; հայերեն՝ «Մ. Յերցվաձե, Հեղափոխական շարժումները Վրաստանում 1914-1917 թթ.», 2-րդ մաս, էջ 235):

Այնուհետև, Յերցվաձեն անվայելուչ և քմահաճ կերպով Շահումյանին վերագրելով իր հնարած սուտը, պնդել է. «Այսպիսով, առաջին այդ ավտոնոմիան ոչ վրացական էր, ոչ ադրբեջանական և ոչ էլ հայկական, երկրորդ, բոլորովին անհասկանալի է, թե Շահումյանն ինչու է անդամահատել Վրաստանի տարածքը, մասնավորապես Թիֆլիսի նահանգը» (նույն տեղում, էջ 235):

Վրացի հեղինակը իրեն չհասկացողի տեղ է դրել և Անդրկովկասը երեք մարզի բաժանելու Շահումյանի առաջարկը չի տեսել, և գրել է երկու մարզի մասին: Նա չի հասկացել, որ Շահումյանը երեք մարզի բաժանում առաջարկելով նկատի է ունեցել վրացիների, ադրբեջանցիների և հայերի պատմականորեն ձևավորված բնակության ազգային տարածքները:

Декрет о „Турецкой Армении“

Совет народных Комиссаров объявляет Армянскому народу, трудящемуся и Крестьянскому Правительству России поддержку право армянской аккупации на территории „Турецкой Армении“ на свободное саморазвитие в духе волеизъявления народа.

Совет народных Комиссаров считает, что осуществление этого возможно лишь при условии ряда предварительных гарантий, абсолютно необходимых для свободного развития Армянского народа.

Таковыми гарантиями Совет Народных Комиссаров считает:

1) Избавит лиция и др. трудящихся Турецкой Армении“ и непрерывное образование армянского народа и миссии в целях обеспечения личной и государственной безопасности жителей „Турецкой Армении“;

2) Безраздельное **возвращение** беженцев армян а также иммигрантов-армян, разбросанных в различных странах, в пределы „Турецкой Армении“;

3) Безраздельное возвращение в пределы „Турецкой Армении“ насильственно выселенных во время войны турками армянских семейств турки армян, на территории Советской

Рукопись И. В. Сталина: Декрет о «Турецкой Армении» — 11 января 1918 г. (29 декабря 1917 г.)

Уменьшено

Դրա հետ միասին, վրացի հեղինակը իբր թե ուղղել է Շահումյանի թույլ տված «սխալը» և գրել է. «Ազգային հարցի միակ լուծումը կարող է լինել միայն Վրաստանի, Հայաստանի և Ադրբեջանի տարածքային ինքնավարության, դրանցից իրավահավասար Միության հիմքի վրա Անդրկովկասյան ֆեդերացիայի ստեղծման դեպքում» (**նույն տեղում, էջ 235**):

Վրացի հեղինակին շատ է զայրացրել հատկապես Թիֆլիսի նահանգն «անդամահատելու» Շահումյանի առաջարկը, մոռանալով, որ այդ ժամանակ Թիֆլիսի նահանգի մեջ էին մտնում հայկական վաղնջական տարածքները, որոնց զավթելու փորձերը եղել են 1918-1920 թվականներին և այսօր էլ վրացի նացիոնալիստները չեն թաքցնում իրենց նկրտումները:

Ադրբեջանցի մեկ այլ կեղծարար է. Իսմայիլովը, արդեն մեր օրերում, նկատի ունենալով Շահումյանի վերոհիշյալ առաջարկությունը, նրան մեղադրել է ադրբեջանական տարածքները՝ Ելիզավետպոլի մի մասը, այն է Ղարաբաղը, Զանգեզուրը և Նախիջևանը զավթելու և Հայաստանին հանձնելու մեջ:

Բ. ԹՈՒՐԳԱԿԱՆ ՊԱՏՎԻՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ՆԵՐԿԱՅԱՑՐԱԾ ՀԱՇՏՈՒԹՅԱՆ ՊԱՅՄԱՆԱԳՐԻ ՆԱԽԱԳԻԾԸ

Օգտվելով Բրեստի բանակցություններում ստեղծված վիճակից, թուրքական պատվիրակությունը ներկայացրել էր հաշտության պայմանագրի հետևյալ նախագիծը.

«Ռուսաստանից Օսմանյան կայսրությունը բաժանելու սահմանի գիծը մնում է նույնը, ինչ որ կար մինչև պատերազմը: Ռազմական գործողություններով ավերված սահմանապահային գծանշանները կուղղվեն և կվերականգնվեն համաձայն 1880 թ. երկու կողմերի պատվիրակների հանձնաժողովի հաստատած քարտեզի և արձանագրության:

Օսմանյան Թուրքիայի կառավարությունը և Ռուսաստանի հանրապետության կառավարությունը երկու տարվա ընթացքում, հաշված այն պահից, երբ համաձայնագիրը կվավերացվի, պարտավորվում են կնքել առևտրական և ծովագնացության պայմանաճիւղեր, հյուպատոսական կոնվենցիա և անհրաժեշտ այլ ակտեր, որոնք հարկավոր են իրավաբանական հարաբերությունները կարգավորելու համար:

Այդ ժամկետի ընթացքում երկու պայմանավորվող կողմերը ապահովում են իրենց հպատակների համար այնպիսի բարենպաստ իրավունքներ, որոնք հաստատվել են Թուրքիայում համաձայն 1917 թ. հունվարի 11-ին կնքված թուրք-գերմանական առևտրական արձանագրությամբ և հյուպատոսական կոնվենցիայով:

Պայմանավորվող կողմերը պարտավորվում են ճանաչել Պարսկաստանի տարածքային և ազատ զարգացման անկախությունը: Նրանք չեղյալ են հայտարարում նախկինում կնքված միջազգային պայմանագրերը և երկու

պետությունները Պարսկաստանից հեռացնում են իրենց զորքերը:

Ռուսաստանի առևտրական նավերի անցումը Դարդանելի և Բոսֆորի նեղուցներով կլինի ազատ պատերազմի ընթացքում, պայմանով, որ համաձայնեցվում են օրենքներով և տարածքային պայմաններով:

Այդ անցումը կլինի ազատ, ինչպես պատերազմի, այնպես էլ մոբիլիզացիայի ժամանակ, մինչև այն պահը, երբ թույլ կտան վերոհիշյալ նեղուցների պաշտպանության շահերը:

Ռուսաստանն իր կողմից խոստանում է ապահովել օսմանյան առևտրական նավերի ազատ անցումը Կերչի նեղուցով դեպի Ազովի ծով:

Ռուսաստանը պարտավորվում է պայմանագիրը ստորագրելու պահից 6-8 շաբաթվա ընթացքում մինչև պատերազմը գոյություն ունեցած սահմանից հեռացնել իր բոլոր զորքերը, ինչպես նաև բոլոր քաղաքացիական ու զինվորական հիմնարկությունները: Ռուսաստանը սահմանի պահպանման համար պահում է մեկ դիվիզիա 150 և ավելի կիլոմետրի վրա: Ռուսաստանը զորացրում է իր բանակը և ուղարկում է երկրի խորքը:

Ռուսաստանը պարտավորվում է ամբողջությամբ զորացրել Թուրքիայի և Ռուսաստանի հայերից կազմված հայկական զորամասերը, որոնք գտնվում են ինչպես Ռուսաստանում, այնպես էլ նրա կողմից օկուպացված օսմանյան տարածքներում:

Ռուսաստանն իր զորքերը, ոչ ավելի, քան մեկ դիվիզիա, չի կենտրոնացնում ոչ սահմանի վրա և ոչ էլ Անդրկովկասում:

Իսկ Թուրքիան հարկադրված է դեռ շարունակել պատերազմն իր մյուս հակառակորդների դեմ, ուստի պետք է իր զորքերը պահի ռազմական վիճակում: Ռուսաստանի սևծովյան նավատորմը կազմացրվում է: Ռուսաստանը պարտավորվում է Սև ծովում վերացնել ականափակոցները: Իր կողմից Թուրքիան նույնպես պարտավորվում է վերացնել ականափակոցները («Народное дело», 22.12.1917 г.):

Հաշվի առնելով Թուրքիայի ներկայացրած պահանջները, Անդրկովկասյան կոմիսարիատի անջատողական քաղաքականությունը, ինչպես նաև Բրեստի բանակցությունների ընթացքը և Տրոցկու որդե՛րած քաղաքականությունը, կենտրոնական անդամ Պոռշյանը սովետական կառավարության ղեկավար Լենինին հայտնել է իր մտահոգությունը և նրա հետ քննարկել արևմտահայության ճակատա՛րի հետ կապված հարցերը:

Պոռշյանը Լենինին ներկայացրել է հետևյալ նկատառումները. Արևմտյան ռազմաճակատում ռուսական զորքերը պարտություն են կրել և գերմանացիներին հաջողվել է օկուպացնել զ՝ալի տարածքներ:

Իսկ Կովկասյան ռազմաճակատում տեղի է ունեցել բոլորովին հակառակը: Այստեղ ռուսական զորքերը տարել են մի շարք խոշոր հաղթանակներ, ջախջախել են

թուրքական բանակներին և գրավել են Թուրքիայի արևելյան տարածքները, խորանալով մինչև 600 կիլոմետր:

Այսպիսի պայմաններում միանգամայն անհասկանալի է, որ Կովկասյան ռազմաճակատում պարտություն կրած Թուրքիան, օգտվելով իր դաշնակից Գերմանիայի հովանավորությունից, պահանջ է ներկայացրել, ոչ միայն զորքերը գրաված տարածներից հանելու, այլև նախկին սահմանը վերականգնելու մասին:

Եվ Թուրքիայի զավթողական ծրագրերը ձախողելու նպատակով Պռուշյանն իր և Շահումյանի անունից Լենինին առաջարկել է հատուկ դեկրետ ընդունել Արևմտյան Հայաստանի կամ, ինչպես այն ժամանակ ասվում էր, Թուրքահայաստանի մասին:

Պռուշյանին ուշադրությամբ լսելուց հետո, 1917 թ. նոյեմբերի վերջին Լենինը հանձնարարել է կազմել Արևմտյան Հայաստանի մասին Ժողկոմսովետի դեկրետ մշակելու հանձնաժողով:

Այդ հանձնաժողովի մեջ են մտցվել Ազգությունների ժողկոմ Ստալինը, Կենտգործկոմի անդամ Պռուշյանը, Վահան Տերյանը, այդ օրերին Պետրոգրադում գտնվող Հայ հեղափոխական դաշնակցություն կուսակցության երևելի գործիչ Ռոստոմ Զորյանը, Վառլամ Ավանեսովը, Սարգիս Լուկաշինը, ինչպես նաև մենշևիկյան կուսակցության ներկայացուցիչ Պավել Աքսելրոդը:

Հանձնաժողովի հանձնարարությամբ Վահան Տերյանը կազմել է Արևմտյան Հայաստանի մասին հատուկ զեկուցագիր և դեկրետի նախագիծ, որոնք ներկայացրել է Լենինին ու Ստալինին:

Գ. ՎԱՀԱՆ ՏԵՐՅԱՆԻ ԶԵԿՈՒՑԱԳԻՐԸ

Իր զեկուցագրի սկզբում Տերյանը Թուրքահայաստանի ճակատագրի հարցը գնահատել է որպես հայ կյանքի ամենասուր, ամենածանր, ամենացավոտ հարցը և նշել, որ «արդեն շատ տասնյակ տարիներ ոչ միայն հայ մտավորականության, այլև բանվորական ու գյուղացիական դեմոկրատիայի ամենալայն մասսաների բոլոր մտքերն ու ամբողջ ուշադրությունը պինդ զամված են եղել հայկական կյանքի այդ «անիծյալ հարցին», որ մեծ ու փոքր սուլթանները զանազան պատրվակներով մեթոդիկ կերպով իրականացրել են «-Թուրքիայի հայերի անողորմ ու դաժան, սիստեմի վերածված, պարբերական բնաջնջումը»:

Այնուհետև, Տերյանը կովկասահայերի ու թուրքահայերի պետական սահմաններով բաժանված լինելը գնահատելով որպես հայկական կյանքի դաժան, արյունալի իրողություն, բացատրում էր, որ այդ իրողությունը «պահպանում էր մշտական տազնապի մթնոլորտը, սերտորեն շաղկապելով «միասնական ազգային ճակատի» շարքերը, ուժգնորեն ներշնչելով և լայնորեն տարածելով բոլոր դասակարգերի սերտ միասնության, համախմբման գաղափարը՝ հանուն ազգի ֆիզիկական գոյության պաշտպանման և սքողելով, մթազնելով, թուլացնելով ազգի ներսում դասակարգային

պայքարի և տարբեր ազգերի պատկանող պրոլետարների համերաշխության գաղափարների ազդեցությունը»:

Անդրադառնալով Թուրքիայում կազմակերպված հայկական կոտորածների կապակցությամբ Եվրոպայի հասարակական կարծիքին և դրան մշտապես դիմող պահպանողական-կղերական, լիբերալ-բուրժուական և ազգայնական մանրբուրժուական կուսակցությունների ներկայացուցիչներին, Տերյանը փաստում էր, որ «այդ «եվրոպական հասարակությունը» Հայաստանից ստացվող ամենացնցող լուրերին կարող էր արձագանքել լոկ դատարկահենչուն կարեկցական խոսքերի առատ հեղեղով, գլադստոնների բոցաշունչ-հանդիսավոր ճառերի վիժումներով կամ Հայաստան ուղարկելով մի որոշ քանակությամբ փող, որ հանգանակում էին բուրժուական միջավայրի՝ պարապությունից ձանձրացող բարեգործ տիկնայք և նրանց... կուշտ ամուսինները»:

Այնուհետև, Տերյանը նշում էր, որ եվրոպական բուրժուազիայի շահերը պաշտպանող իմպերիալիստ-դիվանագետները սուլթանին «բարեկամական միջնորդություններ» էին անում «իբր' հանուն Արևելքում քրիստոնյաների «արդարացի» շահերի պաշտպանման», խուսափելով «հայեր», «Հայաստան» բառերից, որպեսզի չհարուցվեր սուլթանների գայրությունը:

«Այդ բոլոր «բարեկամական միջնորդությունները», - գրում էր Տերյանը, - որոնց բուրժուական (կղերական և մանր) միջավայրից ելած հայ պոլիտիկանները հսկայական նշանակություն էին տալիս և որոնց հետ մեծ հույսեր էին կապում, վերջանում էին, ինչպես և պետք էր սպասել, նրանով, որ «միջամտած» տերությունը ստանում էր այս կամ այն

եկամտավոր կոնցեսիան կամ կապիտուլյացիան, դրանով գրգռելով իր մրցակիցների ու հարևանների ազաւ ախորժակը: Կդերական, բուրժուական և մանր բուրժուական բանակի հայ հայրենասերներին ուրիշ բան չէր մնում, բայց եթե սպասել մի նոր «դեպքի» (կարդա՝ նոր սպանդի), որպեսզի նորից մաշեն եվրոպական գիշատիչների շեմքերը, գիշատիչներ, որոնց ջրադացին ջուր էին լցնում այդ բոլոր դեպքերն ու առիթները»:

Տերյանը բերել է վիճակագրական տվյալներ, որոնց համաձայն 17-րդ դարում հայերն Արևմտյան Հայաստանում կազմում էին ամբողջ ազգաբնակչության 98 տոկոսը, իսկ մահմեդականները՝ 2 տոկոսը և ընդգծել, որ սուլթանների հայահալած քաղաքականության հետևանքով արդեն 1914 թ. հայերը կազմում էին ամբողջ ազգաբնակչության 42 տոկոսը, մնացած 58 տոկոսը հույներ, քրդեր, եզիդներ, ղզլբաշներ և թուրքեր էին, ընդորում մահմեդական ազգաբնակչությունը կազմում էր 38 տոկոս:

Միաժամանակ Տերյանն հայտնում էր հետևյալը. «Հայ ազգաբնակչության տոկոսը զգալիորեն կբարձրանար, եթե Թուրքահայաստանում ստեղծվեին անձնական և գույքային անվտանգության տարրական երաշխիքներ, որը հնարավորություն կտար վերադառնալ ամենավերջին տարիներս Հայաստանից զանազան երկրներ գաղթած, բայց հայրենիքի հետ կապերը չիզած հարյուր հազարավոր հայերի, որոնք պատրաստ էին առաջին իսկ հնարավորության դեպքում վերադառնալ իրենց ավերված հարազատ օջախը»:

Տերյանն այն տեսակետն էր հայտնում, որ եթե ջարդերի հետևանքով տարբեր երկրներում ցրված հարյուր հազարա-

վոր հայերին հնարավորություն տրվի վերադառնալ, ապա նրանք կկազմեն Արևմտյան Հայաստանի բնակչության կեսից ավելին:

Անդրադառնալով հայկական վիլայեթներում էական ռեֆորմներ մտցնող 1914 թ. հունվարի 26-ին ստորագրված ռուս-թուրքական համաձայնագրին, Տերյանը նշում էր, որ «Բարենպաստ պայմաններում այդ ռեֆորմի բնական հետևությունը կլինեք ինքնավար Հայաստանի ստեղծումը, և դա հայերին իսկական ինքնորոշման հնարավորություն կտար... Այդ պայմաններում հայ ժողովուրդը կկարողանար համաժողովրդական քվեարկությամբ որոշել իր բախտը, եթե ռուսական և եվրոպական հեղափոխությունները հայերին թույլ տային, որ իրենք վճռեն իրենց բախտը»:

«Հայ սոցիալ-դեմոկրատները,- շարունակել է Տերյանը,- հենց այդ հույսն էին տածում: Նրանք միշտ հեռու էին պատրանքներից Եվրոպայի իմպերիալիստական դիվանագետների միջավայրից ելած ամեն տեսակ հայասերների «մարդասիրական» և «բարեկամական» զգացմունքների նկատմամբ, հայասերներ, որոնք հանուն «մարդասիրական» բարձր զգացմունքների, երբեք չէին դավաճանի իրենց կապիտալիստ-տերերի և նրանց պետությունների շահերին»:

«Հայ սոցիալ-դեմոկրատները,- ընդգծել է Տերյանը,- ոչ միայն չէին սնում այդպիսի պատրանքներ, այլև միշտ մերկացնում էին այն բուրժուական և մանրբուրժուական հայրենասերներին, որոնք ոչ միայն իրենք էին հավատում իմպերիալիստական Եվրոպայի գիշատիչ դիվանագետներից Հայաստանի համար աղերսելով ազատություն ստանալու հնարավորությանը, ոչ միայն այդ պատրանքով սնում էին ժո-

դովրդական լայն մասսաներին, այլև շատ հաճախ ենթարկվում էին հենց այդ դիվանագետների նողկալի պրովոկացիային, վաղաժամ ապստամբության հանելով ժողովրդական մասսաներին և նրանց ենթարկելով անողորձ ճնշման»:

Հիշեցնելով, որ Թուրքիան, սկսված համաշխարհային պատերազմից օգտվելով, վերացրել էր Արևմտյան Հայաստանի մասին կնքված վերոհիշյալ համաձայնագիրը, Տերյանը գրել է հետևյալը. «Ամբողջովին պանիսլամիզմի գաղափարով տոգորված երիտասարդ թուրքերի կառավարությունը, հայկական չարաքաստիկ հարցից մեկընդմիջտ ազատվելու պատրվակ որոնող էնվերի ու Թալեաթի ...գլխավորությամբ օգտվեց համաշխարհային հրդեհից, որպեսզի ամենաարմատական ձևով լուծեր հայկական հարցը: Այդ կառավարությունը վճռեց հայերին ֆիզիկական բնաջնջման ենթարկել, որպեսզի դրանով իսկ մեկընդմիջտ վերջ տար Հայաստանի վերաբերյալ հարցին»:

Այնուհետև, Տերյանը հանգամանորեն ներկայացրել է Առաջին աշխարհամարտի ընթացքում արևմտահայության բնաջնջման պատկերը և գրել է. «Սկսվեց, մի կողմից, Թուրքահայաստանի խաղաղ և անզեն հայ ազգաբնակչության անողորձ բնաջնջումը և, մյուս կողմից, հայերի բռնի արտաքսումը Միջագետք, ըստ որում, արտաքսումը զուգակցվում էր ոչ միայն հայերի ամբողջ ունեցվածքի կողոպուտով, ոչ միայն դաժանություններով, այլև շատ հաճախ արյունալի դատաստանով, այնպես որ արտաքսվողների կեսից ավելին կործանվեց մարդասպանների ձեռքով, աքսորավայրը չհասած»:

«Այսպիսով, եզրակացնում էր Տերյանը,- երկու և մեկ քառորդ միլիոն թուրքահայերից ողջ է մնացել մոտավորապես կեսը» և ընդգծում էր, որ «ողջ մնացած և տարբեր երկրներ արտագաղթած հայերը, որոնք իրենց կապերը չեն խզել հայրենիքից, պատրաստ են վերադառնալ Հայաստան, հենց որ այստեղ ստեղծվեն անձնական և գույքային անվտանգության գեր տարրական երաշխիքներ»:

Տերյանը հաստուկ ուշադրություն է հրավիրել Արևմտյան Հայաստանի նկատմամբ Ռուսաստանի ժամանակավոր կառավարության վարած քաղաքականության վրա, նշելով հետևյալը. «Սոցիալիստ» Կերենսկու գլխավորած կոալիցիոն կառավարությունը չէր կարող հայերին... տալ ազատություն, թեպետև այդ կառավարությունը խոսքով ընդունեց «ազգերի ինքնորոշման իրավունքը»: Կերենսկու այդ կառավարությունը հարկ չհամարեց որոշակիորեն ասելու իր մտադրությունն ինքնավար Հայաստան ստեղծելու և հայերին հարազատ օջախները վերադարձնելու մասին»:

«Այդ կառավարությունը,- մատնանշում էր Տերյանը,- 8 ամսվա ընթացքում ոչ մի վճռական քայլ չարեց վերականգնելու ավերված Հայաստանի այն մասը, որը «պատերազմի իրավունքով» գրավված է ռուս զորքերի կողմից»:

Տերյանը նշում էր նաև, որ ժամանակավոր կառավարությունը շարունակել է ցարական կառավարության քաղաքականությունը, Կովկասյան ռազմաճակատում թողնելով «հին բարձր հրամանատարական կազմը... որն ամեն կերպ խոչընդոտում է հայ հասարակական կազմակերպություններին՝ գաղթականներին հայրենիք վերադարձնելու և տեղավորելու Թուրքահայաստանում»:

Տերյանը հայտնում էր, որ այդ հին հրամանատարության հետ միասին «հին չինովնիկների այդ ամբողջ ավագակախումբը» բացահայտ թշնամանք էր հայտնում դեպի հայերը և պրովոկացիոն միջոցներով զինվորներին գրգռում են հայերի դեմ, ասելով, որ «հայերի պատճառով են զինվորները տանջվում իրամատններում քաղցի ու ցրտի մեջ»:

«Հայ բոլշևիկները,- ընդգծում էր Տերյանը,- դիտեն, որ բանվորների ու չքավորագույն գյուղացիների կառավարության ստեղծումը կարող է ազատություն բերել թուրքահայերին և բուժել նրանց խոր վերքերը»:

Այնուհետև, Տերյանը համոզմունք էր հայտնում, որ այժմ իշխանության գլուխ կանգնած մեր առաջնորդներն ու ընկերները՝ ժողովրդական կոմիսարները խիստ կամրացնեին հայ բոլշևիկների ոտքի տակի հողը, «աջակցած կլինեին մեզ, եթե հնարավոր գտնեին այժմ իսկ մի Դեկրետ հրապարակել, որով հաստատվեր բանվորական և գյուղացիական կառավարության հաստատ մտադրությունը՝ վճռականորեն պաշտպանել թուրքահայերի լիակատար ազգային ինքնորոշման ձգտումը, ըստ որում նշվեր, որ ժողովրդական կոմիսարների կառավարությունն ըստ ամենայնի կօժանդակի այն երաշխիքների ստեղծմանը, որոնք Թուրքահայաստանի հայ ազգաբնակչությանն ինքնորոշման իրական հնարավորություն կտային» (ընդգծումն իմն է – Վ.Պ.):

Ըստ Տերյանի, այդպիսի երաշխիք պետք է հանդիսանա ինչպես բռնի կերպով Միջագետքի և Թուրքիայի այլ վայրերն արտաքսված, այնպես էլ Ռուսաստանում գտնվող գաղթականների և Ամերիկա ու այլ երկրներ գաղթած բոլոր

հայերի համար հայրենիք վերադառնալու հնարավորություն ստեղծելը:

«Լոկ այս երաշխիքներն ապահովելու դեպքում,- ընդգծում էր Տերյանը,- կարելի է խոսել Հայաստանի իսկական ինքնորոշման մասին: Այլապես հայ ժողովրդի ինքնորոշման մասին ամեն մի խոսակցություն կհնչի որպես դատարկ գրույց»:

«... Մեզ թվում է,- այնուհետև գրում էր Տերյանը,- որ այժմ պետք է ձեռնամուխ լինել այն գաղթականների տեղավորմանը, որոնք տեղաբաշխված են Անդրկովկասում, ընդ որում շատ կարևոր է այժմ իսկ հայտարարել, որ ռուսական զորքերը դուրս չեն բերվի պատերազմի իրավունքով մեր կողմից գրաված Հայաստանի մասից, մինչև այնտեղ չստեղծվեն անձնական անվտանգության հաստատուն երաշխիքներ, և մինչև այնտեղ նոր կարգ չհաստատվի» (ընդգծումն իմն է – Վ.Պ.):

«Անհրաժեշտ է,- առաջարկում էր Տերյանը,- որ «պատերազմի իրավունքով» գրավված Հայաստանի մարզերի կառավարումն անմիջականորեն կապված լինի կենտրոնական իշխանության հետ և թույլ չտրվի ենթարկելու հատուկ Անդրկովկասյան կոմիտեի կամ այլ տեղական իշխանության, քանի որ, ինչպես փորձը ցույց է տվել, կառաջացնի տեղական քաղաքական և հասարակական պայմաններից բխող մի ամբողջ շարք բարդություններ

Զեկուցագրի վերջում Տերյանը գրում էր. «Եթե պահպանվելու է մեր զորքերի կողմից Հայաստանի գրավված մասը կառավարող այժմյան Գլխավոր կոմիսարիատը, համենայնդեպս, ցանկալի կլիներ այժմ իսկ այդ մարզերի կառավար-

ման գործի մեջ ներգրավել թուրքահայ ընտրովի ներկայացուցիչներին, այդ ներկայացուցիչներից ստեղծելով մեր գորքերի կողմից գրավված Հայաստանի մարզերի կառավարման Գլխավոր կոմիսարիատին կից հատուկ Սովետ: Այդպիսի ցանկություն շարունակ հայտնել են իրենք՝ թուրքահայերը, ինչպես մամուլում, այնպես էլ ժողովներում և համագումարներում» (**Վահան Տերյան**, *հ. չորրորդ, Եր., 1979, էջ 353-361*):

Դ. Վ. ՏԵՐՅԱՆԻ ԿԱԶՄԱԾ ԴԵԿՐԵՏԻ ՆԱԽԱԳԻԾԸ

Ինչպես հայտնի է 1917 թ. նոյեմբերի 15-ին հրապարակվել է «Ռուսաստանի ժողովուրդների իրավունքների հռչակագիրը», որտեղ Ժողովրդական կոմիսարների խորհուրդը իր գործունեության հիմքում դրած սկզբունքների մեջ ընդգծում էր նաև «Ռուսաստանի ժողովուրդների ազատ ինքնորոշվելու՝ ընդհուպ մինչև անջատվելու և անկախ պետություն կազմավորելու իրավունքը»:

Վերոհիշյալ Հանձնաժողովի հանձնարարությամբ Վ. Տերյանը, հենվելով այդ հռչակագրի սկզբունքների վրա, կազմել է նաև «Հայաստանի մասին» դեկրետի նախնական նախագիծը:

Այդ նախագծում նշվում էր, որ Ռուսաստանի հանրապետության բանվորա-գյուղացիական կառավարությունը՝ Ժողովրդական կոմիսարների սովետը հայ ժողովրդին հայտարարում է, որ բոլոր միջոցներով կպաշտպանի հայ ժողովրդի լիակատար ազգային

ինքնորոշման իրավունքը՝ ընդհուպ մինչև Թուրքական
Հայաստանի տարածքում հայկական անկախ պետության
ստեղծումը:

Նախագծում հայտարարվում էր, որ Ժողովրդավար
բոլոր միջոցներով երաշխիքներ կստեղծի հայ ժողովրդի
ազատ ինքնորոշման, Ռուսաստանի տարածքում տնվող
փախստականներին, Եվրոպայի ու Ամերիկայի երկրներ
մեկնած վտարանդի հայերին իրենց հայրենիք
վերադառնալու, ինչպես նաև անկախ Հայաստանի ներքին
կառուցվածքը ազատ համաժողովրդական
քվեարկությամբ որոշելու, ժողովրդական միլիցիա
ստեղծելու համար և այլն:

Նախագիծը նպատակահարմար էր համարում
ստեղծել Թուրքական Հայաստանի գլխավոր կոմիսարի
պաշտոնը, որին հանձնարարվելու էր անհապաղ
կազմակերպել թուրքահայերի ներկայացուցիչներից
ընտրված սովետ և նրա հետ միասին մշակել
ժամանակավոր կառավարման նախագիծ, որը պետք է
ներկայացվեր Ժողովախորհրդի հաստատման:

Նախագծում հատուկ կերպով նշվել է հետևյալը.
«Ռուսական զորքերի անհրաժեշտ քանակություն պետք է
թողնվի Հայաստանի սահմաններում այնքան ժամանակ,
մինչև որ սուվերեն հայ ժողովուրդը ստանա ֆիզիկական
հնարավորություն ազատ համաժողովրդական
ընտրությամբ որոշել անկախ Հայաստանի ներքին կարգի

մասին հարցը, մինչև որ ներքին կարգի և երկրի արտաքին անվտանգության համար կկազմակերպվի հայկական ժողովրդական միլիցիա» (ԳԱԹ, Վահան Տերյանի ֆոնդ, գ. 119ա, թ.1):

Ե. ՎԱՀԱՆ ՏԵՐՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ստացած հանձնարարության համաձայն Վ. Տերյանը կազմած զեկուցագիրը Լուկաշինի հետ միասին ներկայացրել է Լենինին և նրա հետ զրույց է ունեցել Թուրքահայաստանի մասին:

Լենինի հետ հանդիպման մասին 1917 թ. նոյեմբեր-դեկտեմբերին Վ. Տերյանը գրել է մի շարք նամակներ: «Ընկերներից մեկին» ուղղված նամակում Տերյանը գրել է. «Ներկայացրի մի записка (զրույթուն) Հայաստանի (Տաճկ.) մասին և проект декрета об Армении (Հայաստանի մասին դեկրետի նախագիծ). Ազգային գործերի կոմիսար ընկ. Ստալինը (Ջուղաշվիլի) շատ հավանեց записка-ս (զրույթունս) և դեկրետի պրոյեկտը»:

Այնուհետև, Տերյանը հայտնում է, որ ժողկոմիտրիորդի նիստում մոտ օրերս այդ նախագիծը կքննարկվի, հույս հայտնելով, որ կրնդունվի:

«Այսօր, - շարունակել է Տերյանը, - զրույց ունեցա այդ առթիվ և ընկեր Լենինի հետ, որին բացատրեցի, թե **ինչու անհրաժեշտ է առայժմ զորքերը չհանել Հայաստանից** (ընդգծումն իմն է – Վ.Պ.) և պայմանավորվել Հայաստանի ինքնորոշումն աքսորվածների ու փախստականների վերադարձով ու այլ զարանտիաներով (երաշխիքներով)»:

«Նա (Լենինը),- շարունակել է Տերյանը,- շատ լավ վերաբերվեց և պարզեց, որ երբ ինքն ասում է զորքերը հանել Հայաստանից, սրանով ուզում է ասել, թե երբ հայերը պահանջեն այդ, որպեսզի նրանց վրա ճնշում չլինի Ռուսիայի կողմից և նրանք ստիպված չլինեն ռուսական օրիենտացիա ընդունել: **Բսկ հայերի ապահովության համար, եթե նրանք այդ կամենան, նա բնավ դեմ չէ, որ մնան հարկավոր եղած զորամասեր»** (ընդգծումն իմն է – Վ.Պ.): Նամակի վերջում Տերյանը գրել է. «Շատ հետաքրքիր բաներ կան պատմելու, բայց հնար չկա գրելու այդ ամենը: Չկարծես, թե ես էլ դաշնակցականների նման ավանտյուրաների հետևից եմ ընկել: Երկար պատմություն է սա: Ես քեզ միայն էությունն ասի» (**Վահան Տերյան**, Երկերի ժողովածու, հ. չորրորդ, Եր., 1979, էջ 324):

Նույն օրերին գրած մեկ այլ նամակում Տերյանը հայտնել է Ստալինի հետ զրույցի մասին, նշելով հետևյալը. «Ստալինն ասաց՝ մենք իսկույն նեթ կկարգադրենք. որ զորքերը հեռանան և հայերին հնար տրվի ինքնորոշվելու: Ես վիճեցի: Դա իմ записка-ն (գրությունը) տալու, ժամանակ ասաց: **Բայց այսօր, երբ արդեն կարդացել էր записка-ս (գրությանս), ուրիշ կերպ էր խոսում** (ընդգծումն իմն է – Վ.Պ.): Լենինին ես բացատրեցի, և նա, իհարկե, շատ լավ հասկացավ բանն ինչումն է: Տեսնենք ինչէ լինելու» (**նույն տեղում**, էջ 324-325):

Պողոս Մակինցյանին գրած մեկ այլ նամակում Վահան Տերյանը նոր մանրամասներ է հայտնել, գրելով հետևյալը. «- Լենինը հարցրեց՝ Ի՞նչ են ուզում հայերը: Ուզում են ջոկվել ի ռուսներից, թե՞ ուզում են միանալ: Ասի՝ ռուսահայերը չեն ուզում ջոկվել, իսկ տաճկահայերը ուզում են անկախ լինել:

- Բեչպե՛ս, ուրեմն, երկու մա՛ս լինել, հարցրեց Լենինը։ Ասացի՝ ըստ երևույթին առայժմ այդպես կլինի և պարզերի, որ ես անձնապես կողմնակից եմ, որ միանան երկու հատվածները և հետո ինքնորոշվեն, որ լինելու է, ըստ իս, ինքնորոշում ռուսաստանյան օրիենտացիայով, բայց մեծամասնությունը ուզում է, կարծեմ, որ Տաճկահայաստանն անկախ լինի, իսկ Ռուսահայաստանը՝ Ռուսիայի հետ ներքին ինքնավարությամբ հանդերձ...»։

Նույն օրերին Տերյանը Ներսես Տեր-Գրիգորյանին ուղարկած նամակում Լենինի հետ հանդիպման մասին գրել է հետևյալը. «Երբ իմ բոլոր դիտողությունները Հայաստանի մասին հայտնեցի և փոքրոգությամբ անհստակ թողի ռուսահայերի խնդիրը, նա (Լենինը) ինձ հարց տվեց.

- Մի՞թե տաճկահայերի և ռուսահայերի մեջ կա լեզվական, դավանաբանական կամ այլ որևէ տարբերություն։

- Ես հայտնեցի, որ՝ ոչ։

- Այդպիսի դեպքում ինձ անհասկանալի է, թե ինչո՞ւ Դուք խոսում եք միայն տաճկահայերի ինքնորոշման մասին...»։

«Ես,- շարունակել է Տերյանը,- հայտնեցի, որ այդ խնդրի մասին ես ունեմ առանձին իմ կարծիքը, որ ռուսահայերի համար առայժմ պետք է մնալ խորհուրդների հետ, մինչև որ տաճկահայերը հավաքվեն և այն ժամանակ միասին ինքնորոշվեն, իմ կարծիքով՝ ռուսական օրիենտացիայով, բայց հաստատ համոզված չլինելով, թե հայերի մեծամասնությունն էլ (միտքս ընկան «տղե- րանց» քյալլագյոզությունները), այդպես կուզենա, խնդրի ժամանակավոր լուծումը այդպես հարմար եմ դատում...»։

Նամակի վերջում (նկատի ունենալով՝ Քրիստոսի 12 աշակերտներից թերահավատ Թովմասին), Տերյանը գրում էր. «Եվ դու, ո՞վ Ներսես-Թովմասդ, որ կասկածում էիր, թե «բալշևիկ» ղեկավարները չեն հասկանա հայերիս ներկա վիճակը՝ ֆրոնտը (ռազմաճակատը) քանդելու և ռուս զորքերը հանելու վերաբերմամբ այժմ իմացիր և հավատա, որ Լենինը շատ լավ հասկանում է մեր վիճակը...» (նույն տեղում, էջ 325-326):

2. «ԹՈՒՐԳԱՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԱՍԻՆ» ԴԵԿՐԵՏԸ

Վահան Տերյանի ներկայացրած զեկուցագիրն ու դեկրետի նախագիծն արժանացել են Լենինի հավանությանը և նրա հանձնարարության համաձայն Ստալինը Տերյանի, Պոռոշ Պոռոշյանի, Վառլամ Ավանեսյանի, Ռոստոմ Զորյանի, Լևոն Կարախանյանի (Կարախան) հետ միասին քննարկել են և դրանց հիման վրա կազմել են դեկրետի նոր նախագիծը:

Սովետական Ռուսաստանի կառավարությունը 1917 թ. դեկտեմբերի 20-ին քննարկել է Ստալինի ձեռքով գրված «Թուրքահայաստանի մասին» դեկրետի նախագիծը:

Սակայն, որոշում չի ընդունվել, քանի որ Լենինն առաջարկել է հարցը հետաձգել մինչև Ստալինը իր կազմած նախագիծը նախապես կքննարկի Պոռոշ Պոռոշյանի հետ: (Декреты Октябрьской революции, том 1, М., 1933, стр. 394; հայերեն՝ Հոկտեմբերյան հեղափոխության դեկրետներ, հ. 1, Մոսկվա, 1933, էջ 394):

Մինչ Լենինի հանձնարարությամբ կազմված տեղեկանքն ու դեկրետի նախագիծը ծանոթանալու համար հանձնվել էին կառավարության անդամներին, այդ ժամանակ հանդես է եկել Գուրգեն Հայկունին, որին ընդունել են Լենինն ու Սվերդլովը և սովետական կառավարության այլ ղեկավարներ:

Գ. Հայկունին, որի նախաձեռնությամբ ստեղծվել էր Արևմտյան Հայաստանի կոմունիստական կուսակցություն, սովետական ղեկավարներին հայտնել է, թե Արևելյան ու Արևմտյան Հայաստանների բանվորներն ու յուզացիներն իրենց հույսերը կապել են սովետական իշխանության հետ:

Այնուհետև, Գ. Հայկունին վստահաբար ընդգծել է, որ «Արևելյան ու արևմտյան հայերը կմիանան և կմտնեն Ռուսաստանի կազմի մեջ»:

Այսպիսի հայտարարությունն անսպասելի է եղել սովետական ղեկավարների համար, որոնք մինչ այդ լսել էին արևմտահայերի անկախության մասին: Ուստի, ինչպես վկայել է Գ. Հայկունին, Սվերդլովը, լսելով Հայկունու հայտարարությունը, ասել է հետևյալը. «Ընկեր Հայկունի, դա ձեր անձնական ցանկությունն է, որպեսզի Արևմտյան Հայաստանը միացած Ռուսական Հայաստանին մտնեն Սովետական Ռուսաստանի կազմի մեջ կամ թե իսկապես թուրքահայոց մասսայի մեջ կա՞ն այդպիսի ձգտումներ: Մի շարք հայկական ընկերներ մեզ ասել են, որ իբր թե թուրքահայերը ցանկանում են ստեղծել անկախ Հայաստան»:

Պատասխանելով Սվերդլովին, Հայկունին շարունակել է վստահեցնել, որ «արևմտահայերը գնում են բոլշևիկների ետևից և ուզում են մտնել Սովետական Ռուսաստանի կազմի մեջ» (Գ. Հայկունի, Մասսաների գոտեմարտը, Երևան, 1965, էջ 696-697):

Գ. Հայկունու հայտարարությունը անհետևանք չի մնացել: Սովետական կառավարության ղեկավարները

հարկ են համարել լրացուցիչ քննարկումներ կազմակերպել և ճիշտ քաղաքականություն մշակել Արևմտյան Հայաստանի հարցում:

Վաղամ Ավանետվն ու Վահան Տերյանը Լենինի հետ նորից են հանդիպել և վկայակոչել են Ստ. Շահումյանին: Ժամանակին Ստ. Շահումյանին էր հայտնվել Վ. Տերյանի կազմած տեղեկանքի մասին և նրան էր ուղարկվել դեկրետի նախագիծը:

Պոռո Պոռոյանը, որն արդեն նշանակվել էր փոստ-հեռագրի ժողկոմ և Լենինի մոտ ուներ որոշակի հեղինակություն, նրան բացատրել է, թե ինչու է, տվյալ պահին, նպատակահարմար ունենալ երկու հայկական պետություն:

Պոռոյանը նորից Լենինին հիշեցրել է Բրեստի բանակցությունների ժամանակ թուրքերի ներկայացրած պահանջներն Անդրկովկասի և, մասնավորապես Արևմտյան Հայաստանի նկատմամբ և մատնացույց է արել դեկրետը չընդունելու կամ ուշացնելու դեպքում հնարավոր միջազգային բարդացումները:

Սովետական Ռուսաստանի ղեկավարների համար պարզ էր դարձել, որ զարգացող բարդ միջազգային հարաբերությունների պայմաններում անհրաժեշտ է վճռական միջոցներ ձեռնարկել Անդրկովկասում գերմանա-թուրքական զավթողական ծրագրերը ձախողելու և երկրամասում սովետական իշխանություն հաստատելու համար:

Այս կարևոր աշխատանքը զլխավորելու համար Ստ. Շահումյանը նշանակվել է Կովկասի գործերի արտակարգ ժամանակավոր կոմիսար, որն իր պարտականությունները կատարելու էր մինչև երկրամասում սովետական իշխանության հաստատումը:

Այսպիսով, անկախ Արևմտյան Հայաստան ունենալու հարցը լուծվել է դրականորեն և դեկրետի նախագիծը դրվել

է ժողկոմխորհրդի 1917 թ. դեկտեմբերի 20-ի նիստի քննարկման:

Սակայն, ինչպես նշված է ժողկոմխորհրդի շատ համառոտ արձանագրության մեջ, հարցը հետաձգվել է «որոշ մասնավոր հարցերի ճշտման համար» (Центральный парт. Архив ИМЛ при ЦК КПСС, ф.19, оп.1, д. 33, л. 1):

Երկրորդ անգամ հարցը ներկայացվել ժողկոմխորհրդի քննարկման դեկտեմբերի 23-ին: Այս անգամ քննարկման է ներկայացվել Ստալինի կազմած նախագիծը, որտեղ ընդօժվում էր միայն ժողկոմսովետի կողմից արևմտահայերի ազատ ինքնորոշման իրավունքի ճանաչումը և դրանից բխող մյուս խնդիրները:

Քննարկման ժամանակ Պոռշյանը կտրուկ արտահայտվել այն բանի դեմ, որ դեկրետում չի նշվել Արևմտյան Հայաստանում ռուսական զորքերի պահպանման անհրաժեշտությունը:

Պատասխանելով Պոռշյանին, Ստալինը նշել է, որ Սովետական Ռուսաստանը ճանաչում է Արևմտյան Հայաստանի ազատ ինքնորոշման իրավունքը, որի պայմաններում անհասկանալի կլինի, թե ինչու այնտեղ պետք պահվեն ռուսական զորքեր:

Լենինի առաջարկությամբ որոշվել է հարցը հետաձգել մինչև Ստալինն իր կազմած նախագիծը նախապես կքննարկի Պոռշ Պոռշյանի հետ (Декреты Октябрьской революции, том 1, М. 1933, стр. 394):

Ստալինը և Պոռշյանը միասին նորից քննարկել են դեկրետի նախագիծը և եկել են համաձայնության, որ Արևմտյան Հայաստանում ռուսական զորքերի պահպանումը դեկրետում արտահայտվի հետևյալ ձևակերպմամբ. «Հանձնարարել Կովկասի զործերի արտակարգ կոմիսար Ստ. Շահումյանին ձեռնարկել «Թուրքահայաստանի » սահմաններից զորքերը

հեռացնելու ժամկետներն ու եղանակը որոշելու համար խառը հանձնաժողովի կազմումը»:

Պոռժյանի համաձայնությամբ դեկրետում նշված այսպիսի ձևակերպումը Ստ. Շահումյանին հնարավորություն էր տալու գորքերի հեռացման «ժամկետներն ու եղանակը» որոշել ըստ անհրաժեշտության:

1917 թ. դեկտեմբերի 29-ին (1918 թ. հունվարի 11) Ժողկոմսովետի նիստում Ստալինի ձեռքով գրված և Պոռժյանի համաձայնությամբ նշված «Ծանոթագրություն» հատվածով «Թուրքահայաստանի մասին» դեկրետը հաստատվել է:

1917 թ. դեկտեմբերի 31-ին «Правда» և «Известия» թերթերը հրապարակել են «Թուրքահայաստանի մասին» դեկրետը ժողովրդական կոմիսարների խորհրդի նախագահ Վ.Ի. Լենինի և Ազգությունների գործերի ժողովրդական կոմիսար Բ.Վ. Ստալինի ստորագրությամբ:

Հռչակելով, որ պաշտպանում է Ռուսաստանի կողմից օկուպացված «Թուրքահայաստանի» հայերի ազատ ինքնորոշման իրավունքը՝ ընդհուպ մինչև լիակատար անկախության, Ժողովրդական կոմիսարների խորհուրդը գտնում էր, որ այդ իրավունքի կենսագործումը հնարավոր է միայն մի շարք նախնական երաշխիքների պայմաններում, որոնք բացարձակապես անհրաժեշտ են հայ ժողովրդի ազատ հանրաքվեի համար:

Դեկրետով այդպիսի երաշխիքներ էին համարվում՝

Առաջին. Զորքերի դուրս բերումը «Թուրքահայաստանից» և հայկական ժողովրդական միլիցիայի անհապաղ

կազմակերպումը՝ «Թուրքահայաստանի» բնակիչների անձնական ու գույքային անվտանգությունն ապահովելու նպատակով:

Երկրորդ. Տարբեր երկրներում ցրված գաղթական հայերի, ինչպես նաև վտարանդի հայերի անարգել վերադարձը «Թուրքահայաստանի» սահմանները:

Երրորդ. Պատերազմի ժամանակ թուրքական իշխանությունների կողմից բռնի կերպով Թուրքիայի խորքերն արտաքսված հայերի անարգել վերադարձը «Թուրքահայաստանի» սահմանները, որի վրա ժողովրդական կոմիսարների խորհուրդը պետք է պնդի թուրքական իշխանությունների հետ ունենալիք խաղաղ բանակցությունների ժամանակ:

Չորրորդ. «Թուրքահայաստանի» ժամանակավոր ժողովրդական կառավարչության կազմակերպումը՝ դեմոկրատական հիմունքներով ընտրված հայ ժողովրդի պատգամավորների խորհրդի ձևով:

1917 թ. դեկտեմբերի 16-ին Սովետական Ռուսաստանի ժողկոմխորհրդի որոշմամբ Կովկասի գործերի արտակարգ կոմիսար նշանակված Ստ. Շահումյանին դեկրետով հանձնարարվում էր ամեն տեսակ օգնություն ցույց տալ «Թուրքահայաստանի» բնակչությանը 2-րդ և 4-րդ կետերի իրականացման գործում, «ինչպես նաև ձեռնարկել «Թուրքահայաստանի» սահմաններից գորքերը հեռացնելու ժամկետներն ու եղանակը որոշելու համար խառը հանձնաժողովի կազմումը»:

Հարկ եւ համարում պարզաբանել, որ դեկրետի հետագա բոլոր հրապարակումներում սխալմամբ նշվում են «2-րդ և 3-րդ կետեր», մինչդեռ, բնագրում նշվել են «2-րդ և 4-րդ կետեր»:

«Թուրքահայաստանի մասին» դեկրետի վերջում նշված «Ծանոթագրության» մեջ ասվում էր հետևյալը. «Թուրքահայաստանի» աշխարհագրական սահմանները որոշվում են դեմոկրատական հիմունքներով ընտրված հայ ժողովրդի ներկայացուցիչների կողմից խառը, վիճելի (մուսուլմանական և այլոց) օկրուգների դեմոկրատական հիմունքներով ընտրված ներկայացուցիչների համաձայնությամբ՝ Կովկասի գործերով արտակարգ ժամանակավոր կոմիսարի հետ միասին»:

Այստեղ հարկ եւ համարում նշել, որ եթե ցարական կառավարությունն ու ժամանակավոր կառավարությունը Թուրքահայաստանի կառավարման համար նշանակել էին հայ իրականությունը չիմացող, հայկական կյանքին միանգամայն օտար մարդկանց, ապա Սովետական Ռուսաստանի կառավարությունը Թուրահայաստանի կառավարումը հանձնում է Ստ. Շահումյանին, որը լավ գիտեր իր ժողովրդի պատմությունը, ամբողջ հոգով կապված էր իր ժողովրդի հետ:

Այս հանգամանքը, անշուշտ, ուներ մեծ նշանակություն և Շահումյանն էլ ամբողջությամբ զգում էր իր պարտքն ու պատասխանատվությունը սեփական ժողովրդի առջև:

Այնուհետև, անչափ կարևոր էր նաև այն հանգամանքը, որ Շահումյանի վրա էր դրվում Արևմտյան Հայաստանից

ռուսական գորքերը դուրս բերելու ժամկետների կարգավորումը, որը նրան տալիս էր լայն լիազորություններ գորքերը, ըստ անհրաժեշտության, տեղաշարժելու համար:

Է. ՍՏԱԼԻՆԻ ՀՈԴՎԱԾԸ

1917 թ. դեկտեմբերի 31-ին «Правда» և «Известия» թերթերում դեկրետի հրապարակման հետ միասին Ստալինը, որպես ազգությունների գործերով ժողովրդական կոմիսար, հանդես է եկել «Թուրքահայաստանի մասին» հոդվածով:

Իր հոդվածի սկզբում Ստալինը հիշեցրել է, որ Թուրքահայաստանը այն միակ երկիրն է, որը Ռուսաստանը գրավել է «պատերազմի իրավունքով»:

Թուրքահայաստանը, այնուհետև գրել է Ստալինը, «այն «դրախտային անկյունն» է, որը երկար տարիներ Արևմուտքի ազաի դիվանագիտական իդձերի և Արևելքի արյունոտ վարչական մարզանքների առարկա է ծառայել (և շարունակում է ծառայել)»:

Անդրադառնալով հայերի ջարդերին ու կոտորածներին, Ստալինը նշել է, որ բոլոր երկրների դիվանագետները փարիսեցիական «պաշտպանությամբ» քողարկել են հայերի նոր կոտորածները, որի հետևանքով մնացել է «արյունաշաղաղ, խաբված ու ստրկացված Հայաստանը»:

«Հայաստանի զավակները,- շարունակել է Ստալինը,- իրենց Հայրենիքի հերոս պաշտպանները, բայց բնավ ոչ-հեռատես քաղաքագետները, որոնք շատ անգամ են խաբվել իմպերիալիստական դիվանագիտության գիշատիչների

կողմից,- չեն կարող այժմ չտեսնել, որ դիվանագիտական կոմբինացիաների հին ուղին Հայաստանի ազատագրության ուղին չէ»:

Հայ ժողովրդի բախտը սերտորեն կապելով Հոկտեմբերյան հեղափոխության հետ, Ստալինը հիշեցրել է, որ այդ հեղափոխությունը խորտակել է ազգային ճնշման շղթաները, պատռել է «ժողովուրդների ձեռքն ու ոտքը» կաշկանդող ցարական գաղտնի պայմանագրերը և կկարողանա մինչև վերջ հասցնել ժողովուրդների ազատագրության գործը:

Ստալինը տեղեկացնում էր, որ վերոհիշյալ նկատառումներից ելնելով Ժողովրդական կոմիսարների խորհուրդը որոշել է «հատուկ դեկրետ հրատարակել «Թուրքահայաստանի» ազատ ինքնորոշման մասին:

«Այդ,- ընդգծել է Ստալինը,- առանձնապես անհրաժեշտ է այժմ, երբ գերմանա-թուրքական իշխանությունները, հավատարիմ իրենց իմպերիալիստական բնությանը, չեն թաքցնում օկուպացված մարզերը բռնությամբ իրենց իշխանության տակ պահելու իրենց ցանկությունը»:

Հոդվածի վերջում Ստալինն ազդարարում էր. «Թող իմանան Ռուսաստանի ժողովուրդները, որ ռուսական հեղափոխությանը և նրա կառավարությանը խորթ են զավթումների ձգտումները: Թող ամենքն իմանան, որ ազգային ճնշման իմպերիալիստական քաղաքականությանը ժողովրդական կոմիսարների խորհուրդը հակադրում է ճնշված ժողովուրդների լիակատար ազատագրության քաղաքականությունը» (Բ. Վ. Ստալին, Երկեր, հ. 4, Եր., 1948, էջ 30-31):

Ը. «ԹՈՒՐՔԱՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԱՍԻՆ» ԴԵԿՐԵՏԻ ԻՐԱԳՈՐԾՄԱՆ ԵՐԱՇԽԻՔՆԵՐԸ

«Թուրքահայաստանի մասին» դեկրետի ընդունումից մոտ 15 օր ատաջ, 1917 թ. դեկտեմբերի 18-ին, ժողովմիտրիք-դի որոշմամբ Շահումյանը նշանակվել էր Կովկասի գործերով ժամանակավոր արտակարգ կոմիսար:

Լենինի և Ստալինի ստորագրած վկայականում նշվում էր նաև, որ Շահումյանն այդ պարտականությունները կատարելու էր մինչև Կովկասի երկրամասում սովետական իշխանության հաստատումը:

1918 թ. հունվարի 31-ին «Кавказский вестник Совета Народных Комиссаров» թերթում հրապարակվել է Կովկասի գործերի ժամանակավոր արտակարգ կոմիսար Շահումյանի կոչը՝ ուղղված բանվորների, զինվորների և գյուղացիների պատգամավորների բոլոր սովետներին, Կովկասի բոլոր բանվորներին, զինվորներին և գյուղացիներին:

Իր կոչում Շահումյանը նշում էր, որ բանվորների, զինվորների և գյուղացիների պատգամավորների ինտերնացիոնալ-դեմոկրատական և հեղափոխական սովետների փոխարեն ստեղծվել են ազգային խորհուրդներ, որոնք ազգային կառավարության դեր են խաղում:

Շահումյանը զգուշացնում էր. «Այս ազգայնական քաղաքականության հետևանքով Կովկասն ու, մասնավորապես, Անդրկովկասն անխուսափելիորեն զլորվում են դեպի հակահեղափոխության ու ազգայնական պատերազմների անդունդը»:

Սյնուհետև, նկատի ունենալով Անդրկովկասյան կոմիսարիատի քաղաքականությամբ ստեղծված անարխիան, Շահումյանն անդրադարձել է մենջևիկների և մահմեդական բեկերի շահերը ներկայացնող մուսավաթականների ձայների չնչին մեծամասնությամբ ստեղծված Կովկասյան սեյմին և գրել է հետևյալը. «Բացի բուլշևիկներից, որոնք չցանկացան սեյմին արժանացնել նույնիսկ իրենց ներկայությունը, հոգուտ սեյմի անպետքության արտահայտվեցին սոցիալիստ--հեղափոխականները և «Դաշնակցություն» կուսակցությունը»:

Շահումյանը որոշակիորեն հայտարարում էր, որ ստեղծված վիճակից դուրս գալու, «ազգամիջյան կոռիվների և կովկասյան ժողովուրդների փոխադարձ ոչնչացման սարսափների առաջն առնելու միակ միջոցը, եթե արդեն ուշ չէ, Կովկասում սովետական իշխանության ստեղծելն է» (**Ստ. Շահումյան**, նույն տեղը, հ. չորրորդ, էջ 98-99):

1918 թ. հունվարի 31-ին հրապարակվել է Շահումյանի դիմումը՝ ուղղված Անդրկովկասի մահմեդական գավառների գյուղացիական բնակչությանը: Շահումյանն անդրադարձել է մահմեդական գյուղացիության ծանր վիճակին, խաների ու բեկերի ճնշումից ազատագրվելու խնդրին և առանձնահատուկ կերպով դիմելով գյուղացի եղբայրներին, ընդգծել է հետևյալը. «Ձեր բեկերն ու խաները մինչև այժմ քանիցս գրգռել են ձեզ հայ գյուղացիների դեմ և կոտորած են սարքել ձեր միջև: Բավական է, ինչքան այդպիսի եղբայրասպան կոռիվ եղավ: Հայ գյուղացիները նույնպիսի աշխատա-

վորներ են, ինչպես և դուք: Նրանք էլ են ոտքի ելնում իրենց բեկերի ու հարուստների դեմ»:

Շահումյանը կոչ էր անում մահմեդական գյուղացիներին, որպեսզի «խաղաղ ու եղբայրաբար ապրեն հայերի հետ» (**Ստ. Շահումյան**, նույն տեղը, հ. չորրորդ, էջ 108-109):

Այսպիսով, ինչպես նշված, այնպես էլ մյուս ելույթներում, կոչերում և այլ փաստաթղթերում Շահումյանը, որպես Կովկասի գործերով արտակարգ կոմիսար, ¹նում էր հայ և մուսուլման գյուղացիների մեջ սերմանված փոխադարձ ատելությունը վերացնելու, հայ-թուրքական կոտորածների վտանգը կանխելու անհրաժեշտությունը և անդուլ կերպով աշխատում էր այդ ուղղությամբ:

Այժմ անդրադառնանք այն հարցին, թե կա՞յին արդյոք երաշխիքներ «Թուրքահայաստանի մասին» ժողկոմ-խորհրդի դեկրետի իրագործման համար:

Մինչ այս հարցին անդրադառնալը, հարկ եմ համարում ընթերցողի ուշադրությանը ներկայացնել հետևյալը:

Այստեղ հարկ է նկատի ունենալ հետևյալը:

1917 թ. հոկտեմբերի 26-ին (հին տոմարով) բանվորական, զինվորական և գյուղացիական սովետների 2-րդ համառուսաստանյան համագումարն ընդունել էր Լենինի կազմած դեկրետը հաշտության մասին: Այդ դեկրետը հռչակում էր «անհապաղ հաշտություն առանց անեքսիաների (այսինքն՝ առանց ուրիշների հողերի հափշտակման, առանց ուրիշ ժողովուրդների բռնի միացման) և առանց կոնտրիբուցիաների»:

1917 թ. նոյեմբերի 15-ին ընդունվել է Սովետական Ռուսաստանի ժողովու՜րդների «Ռուսաստանի ժողովուրդների իրավունքների հռչակագիրը», որով ազդարարվում էր նաև հետևյալը.

1. Ռուսաստանի ժողովուրդների ազատ ինքնորոշվելու՜ , ընդհուպ մինչև անջատվելու և անկախ պետություն կազմավորելու իրավունքը:

2. Ազգային և ազգային-կրոնական բոլոր և ամեն տեսակ արտոնությունների և սահմանափակումների վերացումը:

1917 թ. դեկտեմբերի 3-ին Սովետական Ռուսաստանի ժողովո՜ւմ խորհուրդը «Ռուսաստանի և Արևելքի բոլոր մահմեդական աշխատավորներին» ուղղված դիմումի մեջ նորից հայտարար՜՞ե է, որ ժողովո՜ւմ խորհուրդը դեմ է ուրիշների հողերի զավթմանը և հատկապես նշ՜՞ե, որ «Թուրքիայի բաժանման և Հայաստանը նրանից «խլելու» մասին պայմանագիրը ոչնչացված է: Հենց որ դադարեն ռազմական գործողությունները, հայերին կտրվի իր քաղաքական ճակատագիր՜՞՝ ազատ որոշելու իրավունք»: (Декреты Советской власти, том 1, М., 1957, стр. 113-115; հայերեն՝ *Սովետական իշխանության դեկրետներ*, հ. 1, Մոսկվա, 1957, էջ 113-115):

(Փակագծի մեջ նշեմ, որ առանձին ուսումնասիրողներ «խլելու» բառը կարդում են առանց չակերտների կամ չակերտների մեջ դրված բառը կարդում են ուղղակի իմաստով: Մինչդեռ «խլելու» բառը չակերտներով գրվածն այստեղ նշանակում է Թուրքահայաստանի նկատմամբ Թուրքիայի իրավունքի բացառում):

Ասվածից կարելի է եզրակացնել հետևյալը. Սովետական Ռուսաստանի կառավարությունը, անձամբ նրա ղեկավար Լենինը սկզբունքորեն դեմ էին ամեն տեսակ անեքսիաների, բայց Արևմտյան Հայաստանի նկատմամբ կիրառվող քաղաքականության մեջ դեմ չէին այնտեղ ռուսական զորքերը պահպանելուն, որը տվյալ դեպքում համապատասխանում էր հայ ժողովրդի շահերին, ինչի մասին այնպես ուղղակի արտահատվել էր Վ. Տերյանն իր վերոհիշյալ գեկուցագրում:

Կարևոր եմ համարում նշել հետևյալ հանգամանքը: Սովետական Ռուսաստանի կառավարությունը իր գոյության հենց առաջին օրից հանդես էր գալիս «անհապաղ հաշտություն առանց անեքսիաների և առանց կոնտրիբուցիաների» պահանջը իրականացնելու դիրքերից: Դա Սովետական Ռուսաստանի սկզբունքային դիրքորոշումն էր, որի մասին Լենինը տարբեր առիթներով հայտարարում էր մշտապես:

Բայց Լենինը Թուրքահայաստանի կապակցությամբ չէր պնդում այդ սկզբունքի կիրառումը և համաձայնվում էր, որպեսզի Արևմտյան Հայաստանում մնան ռուսական զորքերը:

Ընթերցողներին հրավիրելով խորհել այս փաստի շուրջ, շարունակեմ ներկայացնել դեպքերի զարգացման ընթացքը:

Ամենից առաջ անհրաժեշտ է պարզել, թե Անդրկովկասում ինչպիսի վերաբերմունք են ցույց տվել Սովետական Ռուսաստանի ժողկոմխորհրդի ընդունած դեկրետի նկատմամբ:

Խոսքը տանք Ս. Վրացյանին. «Կային մարդիկ, որոնք այդ օրերին ցույց էին տալիս Խորհրդային Ռուսաստանի

Ճամբան՝ առաջարկելով ձեռք մեկնել բոլշևիկներին, որոնց առաջապահները դեռ մնում էին Բագուում եւ Սուխումում: Այդ տրամադրութեան որոշ չափով նպաստում էին եւ Թիֆլիսում ստացուող աղօտ լուրերը, որ իբր թէ Լենինը առանձին դեկրետով յայտարարել է Հայաստանի անկախութիւնը: **Սակայն, այդ մտքի անհեթեթութիւնը** (ընդգծումն իմն է - Վ.Պ.) այնքան էր ակնհայտ, որ նոյնիսկ, նրա հեղինակները լուրջ քայլեր չարին այդ ուղղությամբ: Ռուսաստանը շատ էր հեռու Հայաստանից, իսկ բոլշևիկների ոյժը՝ աւելի քան խնդրական» (**Ս. Վրացեան**, Հայաստանի հանրապետութիւն, էջ 35):

Ընթերցողին թողնելով Ս. Վրացյանի վերոհիշյալ մտքերում եղած հակասութիւնների գնահատումը, ասեմ հետևյալ: Հայ ժողովուրդն անչափ կշահէր, եթէ Ս. Վրացյանն ու իր համախոհները համագործակցէին այն մարդկանց հետ, «որոնք այդ օրերին ցույց էին տալիս Խորհրդային Ռուսաստանի ճամբան»:

Բայց դրա փոխարեն նրանք շարունակում էին Անդրկովկասյան կոմիսարիատի ներսում համագործակցել մենշևիկների ու մուսավաթականների հետ, որոնք բոլորովին էլ չահագրգռված չէին Ճայաստանի ճակատագրով և իրենց գլխավոր նպատակն էին դարձրել պայքարը Սովետական Ռուսաստանի դեմ, իրենց հույսը կապելով Գերմանիայի ու Թուրքիայի հետ:

«Թուրքահայաստանի մասին» դեկրետի իրականացման գլխավոր պայմանն Արևմտյան Հայաստանի տարածքում

ռուսական զորքերի պահպանումն էր ու Սովետական Ռուսաստանի հետ համագործակցելը:

Իսկ հնարավո՞ր էր դա իրականացնել:

Այս հարցին պատասխանելու համար եղած փաստերի օգնությամբ անհրաժեշտ եմ համարում համառոտ անդրադառնալ Կովկասյան ռազմաճակատում տիրող իրավիճակին, եզրակացությունը թողնելով ընթերցողին:

Երկարատև պատերազմն ավելի էր խորացրել Ռուսաստանի սոցիալ-քաղաքական ճգնաժամը: Եվ այդ ճգնաժամն անպայման պետք է ազդեր երկու ռազմաճակատներում կռվող ռուսական բանակի ընդհանուր կարգապահության վրա: Այսպիսի վիճակը գցել էր նաև բանակի մարտունակությունը: Ընդհանուր կարգապահության ու մարտունակության անկման վրա կարևոր ազդեցություն էր գործում նաև մարդկային կորուստը:

Մինչև 1917 թ. Փետրվարյան հեղափոխությունը ռուսական բանակը տվել էր 6 միլիոնից ավելի մարդու կորուստ, այդ թվում մոտ 560 հազար սպանված, 2 միլիոն 440 հազար վիրավոր, 2 միլիոն 640 հազար գերի և այլն: Ռուսական բանակը կորցրել էր 63 հազար սպա:

Բնականաբար սոցիալ-քաղաքական ճգնաժամի պայմաններում մարդկային հսկայական կորուստները խոշոր ազդակ էին բանակի կազմալուծման համար:

Պատերազմն իսկապես հոգնեցրել էր Ռուսաստանի ժողովուրդներին, սակայն ժամանակավոր կառավարությունը մտադրություն չունեի այն ավարտել: Թիկունքում ևս տեղավորված շատ զորամասերում զինվորների խլրտումները

դարձել էին անկասելի: Հատկապես այդ տեսակետից աչքի էին ընկնում Պետրոգրադում և Կիևում գտնվող գորամասերը:

Կառավարությունը ուրիշ այլ միջոց չգտնելով խնդիրը լուծելու համար, որոշել է այդ գորամասերը ուղարկել Կովկասյան ռազմաճակատ: Դժվար չէ կռահել, թե այդ գորամասերի զինվորներն ինչպես պետք է իրենց պահեին ռազմաճակատում:

Արևմտյան ռազմաճակատում կռվող ռուսական բանակում ընդհանուր կարգապահության անկումը և մյուս երևույթները, լուրջ հետևանքներ ունեցան նաև Կովկասյան ռազմաճակատում գտնվող կես միլիոնանոց հսկայական բանակի վրա, որը գտնվում էր ավելի ծանր ու առանձնահատուկ պայմաններում:

Այստեղ նկատի է առնվում այն իրողությունը, որ Կովկասյան բանակը ձեռք բերած լուրջ հաղթանակների շնորհիվ Թուրքիային պատկանող տարածքում խորացել էր մինչև 600 կմ և իր հսկողության տակ էր պահում 1200 կմ Սև ծովից մինչև Ուրմիա լիճ ձգվող ճակատը: Իսկ Արևմտյան ռազմաճակատում կրած անհաջողությունների հետևանքով բանակը նահանջելով հասել էր պետական սահմանին:

ՕԶԱԿՈՄ-ն ու Կովկասյան ռազմաճակատի հրամանատարությունը, արդեն 1917 թ. հոկտեմբերի վերջին, երբ Պետրոգրադում հռչակվել էր Սովետական իշխանություն, ձեռնամուխ են լինում բանակի զորացրմանը, որն իրականացվում էր տարերային պայմաններում:

Երկաթուղային կայարաններում կուտակվել էին մեծ քանակությամբ գորացրված զինվորներ, որոնց փոխադրումը կատարվում էր խափանումներով, սննդամթերքի պակասությունն ավելի սրությամբ էր զգացվում: Գերակշռում էր ինքնակամ նահանջը, որը ձմեռային պայմաններում զինվորներին մղում էր կամայական գործողությունների: Մեծանում էր դասալքությունը: Զինվորները զանգվածորեն հեռանում էին, չսպասելով գորացրման հերթին: Փաստորեն խոշոր բնակավայրերը, ամրացված շրջանները, ամրոցները, երկաթուղային կայարանները և այլ կարևոր օբյեկտներ մնում էին անպաշտպան:

Կովկասյան ռազմաճակատում այլևս արձագանք չէր գտնում Կերենսկու պարտադրած՝ «Պատերազմ մինչև հաղթական վախճան» կարգախոսը: Ավելացնենք, որ լեռնային դժվար պայմանները, սկսված սառնամանիքը, բանակի վատ մատակարարումը չէին կարող անհետևանք մնալ:

Զինվորը հոգնել էր պատերազմից, և նա տուն էր ուղում վերադառնալ: Ռազմաճակատից գրված նամակներում զինվորները դժգոհում էին, որ իրենք անելիք չունեն Կովկասի լեռներում, հարկավոր է շուտ հաշտություն կնքել և տուն վերադառնալ:

1917 թ. Փետրվարյան հեղափոխությունից անմիջապես հետո Կովկասյան ռազմաճակատում հաստատվել էր մի տեսակ անպաշտոնական զինադադար, որը շարունակվե՞ր է ամբողջ 9 ամիս: Զինվորներն ու սպաները զանգվածաբար արձակուրդ էին ստանում:

Նկատի ունենալով ստեղծված ծանր վիճակը, 1917 թ. դեկտեմբերի 20-ին Շահումյանը մատնանշում էր այն վտանգի մասին, որ կստեղծվեր թուրքերի հետ դեռևս հաշտություն չկնքելու պայմաններում, եթե ռուսական զորքերը միանգամից թողնեն ռազմաճակատն ու հեռանան:

Շահումյանը միաժամանակ գտնում էր, որ 1917 թ. դեկտեմբերի 5-ին կնքված զինադադարի պայմաններում քիչ հավանական է, որ պատերազմը վերսկսվի:

«Բայց, - զգուշացնում էր Շահումյանը, - որքան էլ քիչ հավանական լինի պատերազմի վերսկսումը, այնուամենայնիվ, անհրաժեշտ է ռազմաճակատում գեթ որևէ պաշտպան զորամաս: Եթե թուրքական բանակը չի ուզում և չի կարող պատերազմեն, ապա բաց տեղում առաջ շարժվել նա ազատ կերպով կարող է: Իսկ մենք այնտեղ ունենք շատ զույք, ամրություններ ու հանդերձանք, որոնք պաշտպանության կարիք են զգում» (**Ստ. Շահումյան**, նույն տեղը, հ. չորրորդ, Եր., 1978, էջ 60):

Սակայն, առաջացել էր մեկ այլ պատճառ, որն իմ կարծիքով, ավելի էր արագացնում սկսված պրոցեսը: Ես նկատի ունեմ ազգային զորամասեր կազմակերպելու գործնական քայլեր ձեռնարկելը:

Ռազմաճակատում սկսվել էր մի ահավոր իրարանցում: Ազգային զորամասեր կազմակերպելու նպատակով ռազմաճակատից ետ էին կանչվում ոչ միայն ռուսները, ուկրաինացիները, լեհերը և այլոք, այլ նաև հայերն ու վրացիները:

Առաջիկաների գնալը, եթե կարելի է հասկանալ, ապա ոչ մի կերպ չի կարելի արդարացնել, որ հայ զինվորները Կով-

կասյան ռազմաճակատից բերվում էին Թիֆլիս՝ ազգային գունդ կազմելու համար: Բայց որ դրանով ռազմաճակատում թշնամու առջև ճանապարհը բացվում էր, ոչ ոքի կարծես չէր հետաքրքրում:

Այս վտանգը, որը չէին զգում Անդրկովկասյան կոմիսարիատում գործող կուսակցությունները, հասկանում էին շարքային զինվորները, որոնք էլ բողոքում էին այդ անմիտ հրամանների դեմ:

Ահա մի փաստ: 1917 թ. դեկտեմբերի 8-ին Համադանի կայազորի միտինգի որոշման մեջ ասվում էր. «Մենք՝ վրացիներս, հայերս, օսերս և իմերեթցիներս, Համադանի կայազորի զինվորներս, երեք հարյուր հոգով հավաքվելով ցույցի և քննարկելով ազգային գնդեր ստեղծելու վերաբերյալ գեներալ Պրժնալսկու հեռագիրը, միաձայն որոշեցինք բողոքել ազգային գնդեր կազմակերպելու և մարդկանց ըստ ազգություների բաժանելու դեմ: Մենք ցանկանում ենք միասին լինել ռուսների հետ, ինչպես դա առաջներում էր, ուստի և չենք ենթարկվում գեներալ Պրժնալսկու հրամաններին և չենք ճանաչում բուրժուական Անդրկովկասյան կոմիսարիատը, որը մեզ բաժանում է ազատ Ռուսաստանից: Մենք ճանաչում ենք միայն ժողովրդական կոմիսարների սովետի և բանվորական, զինվորական ու գյուղացիական սովետների իշխանությունը: Խնդրում ենք բոլոր վրացի, իմերեթցի, օսրնեքներին միանալ մեր կոչին»: «Кавказский рабочий», 02.01.1918 г):

Երբ զորամասերում ստացվել է Պրժնալսկու հրամանը, զանգվածաբար արձակուրդ գնալու հետ միասին սկսվել է

զանգվածային դասալքության: Իսկ նոյեմբերի 24-ից հետո, երբ Անդրկովկասյան կոմիսարիատը որոշել է անջատվել Սովետական Ռուսաստանից, արդեն ոչ մի ուժ չէր կարող պահել ռազմաճակատի՞ հեռացող ռուս զինվորներին:

Ահա, թե ինչ էր գրում այդ մասին Ստ. Շահումյանը 1917 թ. դեկտեմբերի 9-ին. «Կովկասում կանգնած է ռուս զինվորների կեսմիլիոնանոց բանակ, զինվորներ, որոնք երեք տարի արյուն են թափել, պաշտպանելով Կովկասի սահմանները: Ինչ էք կարծում, կարո՞ղ է նա հանգիստ մնալ ռազմաճակատում, երբ դուք դավաճանում էք ռուսաստանյան հանրապետությանը, երբ դուք Կալեդինին գերադասում էք Լենինից: Ռուս զինվորը ոչինչ չպետք է ունենա Վրաստանի, Հայաստանի, Ադրբեջանի ինքնավարության դեմ: Բայց նա իրավունք ունի վճռականապես բողոքելու Ռուսաստանի բւսնվորա-գյուղացիական հեղափոխության նկատմամբ թույլ տված ձեր դավաճանության դեմ: Ռուս զինվորը կարող է իրեն հարց տալ, թե ես ինչու պիտի պաշտպանեմ ճակատը թուրքերից, եթե ես Կովկասում «եկվոր» տարր եմ, որի շահերը կովկասցիք չեն կամենում հաշվի առնել» (Ստ. Շահումյան, նույն տեղը. հ. չորրորդ, Եր., 1978, էջ 50):

Ռուսական բանակը ռազմաճակատից հեռացնելու մեջ ամենից շատ շահագրգռված էին վրացի մենշևիկներն ու ադրբեջանցի մուսավաթականները: Իսկ հայերը պետք է ամուր պահեին իրենց սահմանները պաշտպանող ռուս զորքին:

Բայց դրա փոխարեն դաշնակցությունն աջակցում էր մենշևիկներին ու մուսավաթականներին՝ որքան կարելի է շուտ Կովկասից հեռացնել ռուսական բանակը:

«Նրանք,- գրել է Վ. Տերյանը,- այդ դավաճան չխենկելիները, խան-խոյսկիները և խատիսյանները Կովկասը Ռուսաստանից անկախ, բաժանված հայտարարեցին...: Եվ Ռուսաստանի բանվորական ու գյուղացիական Խորհուրդների հետ միանալու փոխարեն, կարճամիտ դաշնակցականները միացան թուրք բեկերի ու վրացի ազնվականների շահը պաշտպանող ավագանների հետ...: Փոխանակ հեղափոխական Ռուսաստանի հետ դաշն կապելու, նրանք դաշն կապեցին հակահեղափոխական և արյունարբու բեկերի ու դավաճան մենշևիկների հետ: Եվ մի տգեղ օր, մի զգվելի օր դավաճանները Կովկասը Ռուսաստանից անկախ հայտարարեցին, կտրեցին Ռուսաստանից»:

«Արյունարբու իմպերիալիստ (այսինքն թալանչի) Տաճկաստանն էլ,- շարունակ»^Է է Տերյանը,- հենց այդ էր ուզում: Երբ նա տեսավ, որ պաշտոնապես Կովկասը կտրվեց Ռուսաստանից, իսկույն նեթ գործը շարժեց առաջ և գրավեց Կովկասի հայաբնակ երկրները: Տաճկաստանն այսպես ասաց՝ քանի որ դուք Ռուսաստանից անկախ պետություն եք, ուրեմն իմ՝ Ռուսաստանի հետ կապած պայմանները ձեզ չեն վերաբերում...» (**Վահան Տերյան**, Երկերի ժողովածու, հ. չորրորդ, Եր., 1975, էջ 147-148):

Կարծում եմ պարզ է, թե ում էր ձեռնտու ռուսական զորքերի հեռանալը Կովկասյան ռազմաճակատից, Կովկա-

սը Ռուսաստանից անջատելը: Քիչ է, եթե ասեն, որ դրանից ամենից շատ վնասվում էր հայ ժողովուրդը:

Անհրաժեշտ եմ համարում նշել, որ Սովետական Ռուսաստանի կառավարությանը բոլորովին էլ ձեռնտու չէր Կովկասյան ռազմաճակատի մերկացումը և գիտակցում էր, թե ինչ վտանգավոր իրադրություն կստեղծվի Կովկասյան ռազմաճակատից ռուսական զորքերի հեռանալուց հետո և բոլոր միջոցներով ձգտում էր դա կանխել:

1918 թ. հունվարի 10-ին Սովետական Ռուսաստանի զինված ուժերի գերագույն գլխավոր հրամանատարի ժամանակավոր պաշտոնակատար Ալեքսանդր Մյասնիկյանն երեք հեռագիր է ուղարկել Կովկասյան ռազմաճակատի հրամանատարության հասցեով:

Առաջին հեռագրում ասվում էր. «Բժշկական շատ հանձնաժողովներում կատարվում են չարաշահումներ: Որոշ հանձնաժողովներ չեն գործում, որպիսին նպաստում է դասալքությանը, հանցագործությունների զարգացմանը... Հրամայում եմ սահմանել խիստ ու աչալուրջ հսկողություն բոլոր բժշկական հանձնաժողովների նկատմամբ: Սովետներին ու կոմիտեներին խնդրում եմ հիմնավորապես հետևել նշված հանձնաժողովների աշխատանքին և վերցնել հսկողության տակ նրանց, ովքեր աջակցում են ինքնակամ գորացրմանը, համատարած դասալքությանը» (ՀԱԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 24, 1-ին մաս, թ. 141):

Երկրորդ հեռագրով Ալ. Մյասնիկյանը հայտնում էր. «Տեղերից հաղորդումներ են ստացվում զորամասերի, հիմնարկությունների ու վարչությունների ունեցվածքի կորստի,

թալանի և ոչնչացման մասին: Խնդրում եմ տեղական սովետներին ու կոմիտեներին, զինվորական բոլոր կազմակերպություններին խստորեն հետևել ժողովրդական ունեցվածքին: Դրա ամբողջության պահպանման համար սահմանվում է խիստ հսկողություն: Հասարակական բարիքի բոլոր գաղտնի ու բացահայտ հափշտակիչները կկանգնեն հեղափոխական տրիբունալների դատի առջև» (ՀԱԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ 24, 1-ին մաս, թ. 140):

Երրորդ հեռագրով Ալ. Մյասնիկյանը հրամայում էր. «Ճշտորեն և անշեղ կատարել, սովետներին, կոմիտեներին և դեմոկրատական կազմակերպություններին խնդրում եմ աջակցել, ոչ մի զինվոր չի կարող ազատ արձակվել զենքով ու զինամթերքով: Ժողովրդի համընդհանուր զինումն իրականացվում է համապետական կարգով և հանրապետության ընդհանուր օրենսդրության միջոցով և մինչ այդ ազատ զենքը պետք է գտնվի զինվորական պահեստներում սովետների ու կոմիտեների հսկողության ներքո» (ՀԱԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 24, 1-ին մաս, թ. 139):

Ալ. Մյասնիկյանն այս հեռագրերն ուղարկել էր նաև Հայոց ազգային խորհրդին, հույս ունենալով, որ այնտեղ կհասկանան, թե հենց Հայաստանին ինչ վտանգ է սպառնում զորքերի հեռանալը ռազմաճակատից և անհրաժեշտ միջոցներ կձեռնարկեն զորքը ռազմաճակատում պահելու և հեռագրում նշված հարցերին ուշադրություն դարձնելու համար:

Սակայն, Հայոց ազգային խորհրդում Ալ. Մյասնիկյանի հեռագրերին ուշադրություն չեն դարձրել, մի կողմ էն նետել,

դրանց վրա մակագրելով «Իր հասցեով չի ուղարկված», գտնելով, որ դա «իրենց չի վերաբերում» (Կոյն տեղում):

Վերացնել Ռուսաստանից անջատվելու ճանապարհի բոլոր արգելքները: Ահա վրացի մենշնիկների և ադրբեջանցի մուսավաթականների գլխավոր նպատակը: Իսկ այդ արգելքների մեջ գլխավորը ռուսական բանակի ներկայությունն էր: Որքան շուտ հեռանար զորքը, այնքան արագ վրա կհասներ Անդրկովկասյան երեք ժողովուրդների ազգային խորհուրդների որդեգրած անկախությունը:

Հարկավոր էր լարել բոլոր ուժերը և Անդրկովկասից դուրս հանել ռուսական զորքերը, որի տակ հասկացվում էր Սովետական Ռուսաստանը: Բոլորը մոռացել էին Թուրքիային, կարծես այն այլևս դադարել էր վտանգավոր լինելուց:

Այսպիսի քարոզչությունը սերմանում էր նաև ատելություն Ռուսաստանի ու նրա բանակի նկատմամբ: Մենշնիկներն ու մուսավաթականները չեն բավարարվել դրանով: Նրանք ձեռնարկել են հեռացող զորքի զինաթափում:

Այս պրովոկացիաների հեղինակները չէին սխալվում իրենց հաշիվների մեջ: Նրանք լավ գիտեին, որ հեռացող զորքը կամավոր զենքը չի հանձնելու, և զինաթափելու ամեն փորձ հանդիպելու էր զորքի դիմադրությանը:

Ուրեմն, թափվելու էր անմեղ արյուն: Իսկ դա հարմար միջոց էր ռուսական զորքի նկատմամբ ատելությունն ու թշնամական վերաբերմունքն ավելի խորացնելու համար:

Անդրկովկասյան կոմիսարիատի ղեկավար շրջանների հաշիվները պարզ էին, բոլոր միջոցներով ձգտում էին Ռու-

սաստանին ներկայացնել որպես Անդրկովկասի ժողովուրդների թշնամու:

Ռուսական բանակի զինաթափման առաջին քայլը ձեռնարկվել է 1918 թ. հունվարի 18-ին Շամխորում:

Այս հանցագործության կազմակերպիչն ու ոգեշնչողը վրացի մենշևիկների առաջնորդ Նոյ ժորդանիան էր, որը Ելիզավետպոլում գտնվող մահմեդական ազգային կոմիտեին ուղարկած հեռագրով կոմիսարիատի անունից հանձնարարել էր զինաթափ անել ռազմաճակատից վերադարձող ռուս զինվորներին և նրանց հաշվին զինել ազգային գնդերը:

Ժորդանիան չէր բավարարվել հեռագիր ուղարկելով: Նա զրահապատ գնացքով գենք էր ուղարկել Ելիզավետպոլ՝ մահմեդականներին զինելու և նրանց օգնելու ռուս զինվորներին զինաթափելու և գնդակահարելու համար:

Մահմեդական ազգային խորհուրդը բացահայտորեն Ելիզավետպոլում հավաքել է հազարավոր մահմեդականների, զինել նրանց և գնացքով ուղարկել Շամխոր:

Մի կողմից այդ զրահապատ գնացքը, մյուս կողմից դարան մտած 10 հազար զինված մահմեդականները Շամխորի կայարանում հարձակվել են ու սկսել գնդակահարել վագոններում նստած ռուս զինվորներին: Արդյունքում սպանվել և վիրավորվել են հազարավոր ռուս զինվորներ: Մահմեդական ազգային խորհրդի ձեռքն է անցել 15 հազար հրացան, 70 գնդացի և 20 թնդանոթ:

1918 թ. հունվարի 31-ին ռուս զինվորներին գնդակահարելու փաստի վերաբերյալ հանդես է եկել Շահումյանը և վճռականորեն մերկացրել է այդ հանցագործությունը կազմա-

կերպող ժորդանիային, ինչպես նաև մահմեդական ազգային խորհրդի ղեկավարներին:

Շահումյանն ընդգծում էր հետևյալը. «Արդեն ոչ ոքի համար գաղտնիք չէ, որ Անդրկովկասում գոյություն ունի վրացական-մահմեդական հակահեղափոխական ազնվականական բլոկ, այդ բլոկը գոյություն ունեն սև ցարական ռեժիմի օրով, և այդ բլոկի ոգին էր Նիկոլայ Ռոմանովը: Այժմ հակահեղափոխական ազնվականական բլոկի ոգին է Ակակի Չխենկելին. այս ևս ոչ ոքի համար գաղտնիք չէ» (Մտ. Շահումյան, նույն տեղը, հ. չորրորդ, էջ 114-115):

Շահումյանը չի բավարարվել ռուս զինվորների նկատմամբ գործադրած հանցագործությունը բացահայտելով ու դրա կազմակերպիչների ճիշտ հասցեն ու նպատակները ցույց տալով:

Շահումյանը զգուշացնում էր, որ մահմեդական բեկերը սիստեմատիկաբար նախապատրաստում են հայ-թուրքական կոտորած: «Բեկերի այս ամբողջ ոճրագործական աշխատանքը, - ընդգծում էր Շահումյանը, - միաժամանակ հայ-թուրքական կոտորածի նախապատրաստումն է: Արդեն իսկ հունվարի 9-12-ի դեպքերի օրերին Ելիզավետպոլի ամբողջ հայ բնակչությունը, Ելիզավետպոլի, Շուշու, Ղազախի և այլ գավառների ամբողջ հայ գյուղացիությունը, ապրում էր կոտորածի սպասումի մղձավանջային օրեր: Բոլորը զենք էին վերցրել, գյուղերի շուրջը խրամատներ փորել, ամբողջ կյանքը մեռել էր, և աշխատավոր բնակչությունը թույլ առ թույլ սպասում էր, թե հայ-թուրքական կոտորածների վարպետները՝ բեկերն ու խաները խաբված գյուղացիներին նո-

րից եղբայրասպան պատերազմի կտանեն հայ գյուղացիներին դեմ» (**Մտ. Շահրամյան**, նույն տեղը, հ. չորրորդ, էջ 116-117):

Մտահոգված հայ բնակչության ճակատագրով, Շահումյանը նշում էր, որ բեկական հակահեղափոխությունը զենքը ցած չի դնի, քանի որ ստանում է Ժորդանիայի, Գեզեչկորիի, Չխենկելիի պաշտպանությունը և զայրույթ հայտնում այն բանի համար, որ վերջիններիս «հանցավոր խաղը բողոքի ու պայքարի չի հանդիպում անգամ «Դաշնակցություն» կուսակցության կողմից, որի ներկայացուցիչներն Անդրկովկասյան կոմիսարիատում նիստեր են ունենում: Չէ՞ որ այդ հակահեղափոխական, այդ վրացական- մահմեդական ազնվականական բլոկին զոհ է գնալու ապստամբ մահմեդական գյուղացիության հետ միասին նախ և առաջ հայ գյուղացիությունը» (**Մտ. Շահումյան**, նույն տեղը, հ. չորրորդ, էջ 117):

1918 թ. փետրվարի 6-ին Շահումյանը Սովետական Ռուսաստանի ԺողկոմԷձո՞Նո՞Վ, անունից վճռական բողոք է հայտնել կատարված հանցագործության դեմ և նկատի ունենալով, որ ռուս զինվորներից խլված զենքով զինվում են մահմեդական բանդաները, զինվորներին կոչ էր անում «ոչ մի դեպքում զենքը չհանձնել բռնացողներին» (**Մտ. Շահումյան**, նույն տեղը, հ. չորրորդ, էջ 132-133):

Շահումյանի զայրույթը, իհարկե, տեղին էր: Բայց ամբողջ ցավն էլ նրանումն էր, որ կոմիսարիատում նիստերի նստած դաշնակցության ներկայացուցիչները շատ լավ գիտակցում էին, որ ռուսական զորքից խլված զենքը մուսավա-

թականները, ի վերջո, օգտագործելու էին հայ ժողովրդի դեմ, սակայն հայեցողական վերաբերմունքից այն կողմ չեն անցնում:

Ահա մի քանի վկայություն: Միմոն Վրացյան. «...Զինաթափում չէր այդ (նկատի ունի Շամխորը – Վ.Պ.), այլ զինվորների թալան: Դժբախտ ու տանջուած, իրենց տան կարօտը քաշող մարդկանցից խլում էին ամեն ինչ, անգամ կօշիկները: Եւ հենց տեղն ու տեղը ծախում էին: Աւագակախմբերը ծախում էին զենքերը: Ինչ որ գարշելի բան էր տեղի ունենում»:

Ավետիս Ահարոնյան. «Մենք՝ հայերս թաթարներու կողմէ ռուսներու դէմ գործուած այս արարքները եւ բռնութիւնները կը նկատենք իբրեւ հայու դէմ ուղղված: Որովհետեւ մեր շահերը նոյնն են, հաւասարապէս շահագրգռուած ենք ճակատի պաշտպանութեամբ եւ թաթարները որքան ջանան մեզ հաւաստել, թէ այս շարժումը միմիայն ռուսներու դէմ ուղղված է, գիտենք, որ անգամ մը անոնց հետ հաշիւը կարգադրեն՝ հայերը բնաջնջելու պիտի սկսին» («Արև», 5 հունիսի, 1969 թ.):

Ինչ որ ասվում է, իհարկե, ճշմարտություն է, բայց ինչո՞ւ նրանք բարձրաձայն չէին բողոքում, ինչո՞ւ չէին պահանջում պատճել մեղավորներին:

Դրա փոխարեն նրանք շարունակում էին համագործակցել Անդրկովկասի կառավարիչների հետ: Մի՞թե մեղավոր էին միայն մենջնիկներն ու մուսավաթականները: Ո՞վ էր բռնել այդ հայ գործիչների ձեռքը:

Ինչո՞ւ նրանք չընդունեցին Ստ. Շահումյանի առաջարկությունն ուժերը համախմբելու և հայ ժողովրդի պապենական հողերը փրկելու մասին:

Եզրակացությունը թողնելով ընթերցողին, բերեմ մեկ այլ վկայություն, որը վերաբերում է Անդրանիկ Օզանյանին:

1918 թ. մարտի վերջին, երբ արդեն հայտնի էր դարձել Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի ստորագրման լուրը, Անդրանիկը գտնվում էր Ալեքսանդրապոլում և զբաղված էր իր բանակի կազմավորմամբ, նրան Ա. Խատիսյանը հրավիր»^Է է ժողովի:

Այդ ժողովի մասին «Զոր. Անդրանիկի Կովկասեան ճակատի պատմական օրագրութիւն» գրքում հայտնվում է հետևյալը. «Պարսկաստանէն Ռուսաստան անցնող ճակատի ռուս զինուորները **Տեվէլուէն** (Դավալու - Վ.Պ.) անցնելով Ալեքսանդրապոլ կուգային իրենց զենքերով միասին տուն երթալու: Այս ժողովը որոշեց, որ Ալեքսանդրապոլէն Անի քաղաք զիգզակ դարձուած երկաթուղագծին երկաթները վերցնեն եւ կարմիր ճրագներ կախեն վայրաշարժը առաջ չգնալու եւ զինաթափ ընեն զանոնց, պատրուակելով, թէ երկրին հանգիստը եւ անդորրութիւնը կը խանգարեն իրենց ճամբորդության միջոցին: Հակառակ պարագային եթէ ռուս զինուորը զինաթափ չըլլայ, զենքի ուժով, բռին զինաթափ ընեն զանոնց»:

Ա. Խատիսյանը խնդրել է, որ Անդրանիկն իր կարծիքը հայտնի ռուս զինվորներին զինաթափելու մասին: Զորավարը պատասխանել է վրդովմունքով. «Այս ինչ ծիծաղելի եւ աղետաբեր որոշում է, որ կատարեցիք դուք առանց անդրա-

դառնալու վաղուան առաջ եկած արդյունքին: Հայաստանի հողի վրայ ռուս տուն դարձող եւ մեր բարեկամութեան վստահող գինւորը նեղել իր ձեռքը գտնուած զէնքի համար, եւ հակառակ պարագային գինու զօրութեամբ զինաթափ ընել զանոնք... հայ և ռուս ժողովուրդներուն մէջ ահաւոր եւ անկամրջելի խրամատ մը բանալ ըսել է: Չէ, ասիկա ինձի համար անհանդուրժելի եւ անտանելի է»:

«Դուք ո՞վ էք,- այնուհետև զայրացած հարցրել է Անդրանիկը կամ ինչո՞ւ համար ռուս զինուորին զինաթափ ընէք պատրուակներ ստեղծելով: Հոն է մեր դարաւոր թշնամին, զայն զինաթափ ընենք... Ռուսիա մեզի հսկայ ռազմամթերք, հարստութիւն, ուտելիք եւ հագնելիք թողուց, մենք պէտք չունինք անոնց քանի մը հատ հրացաններուն, մենք անոնց բարեկամութեան պէտք ունինք... Այսպիսի քայլ մը մեր ցեղին, մեր անունին, մեր ասպետական ոգիին եւ ազգային առաքինութիւններուն հակառակ արտահայտութիւն մը պիտի ըլլա: Ինչո՞ւ զիս կանչեցիք հոս, ես չեմ ուզեր պատասխանատուութեան բաժին վերցնել անմեղ արիւններու մէջ, երկու ցեղեր թշնամացնելով... Մեր միակ բարեկամը Ռուսիան է եւ դուք ձեր աղէտաբեր ձեռնարկով զանոնք ալ կուզէր հեռացնել մեզմէ» (**Զօր. Անդրանիկի Կովկասեան ճակատի պատմական օրագրութեան, Պոստոն, 1924, էջ 186-188**):

Դաշնակցութիւնը, եթէ փոքր-ինչ ապաշխարելու մտադրություն ունենա, ապա, թեկուզ և ուշացումով, ժողովրդական հերոս Անդրանիկին երախտագետ պէտք է լինի, որ ՚Y իր վճռական դիրքորոշումով դաշնակցութեան դե-

կավարությանը թույլ չի տվել ռուս զինվորներին զինաթափ անելու գործում վրացի մենշևիկների և ադրբեջանցի մուսավաթականների զազրելի օրինակին հետևելու և իր պատմության էջերը ևս մի սև փաստով պակասեցնելու համար:

1917 թ. դեկտեմբերի 17-ին Ստ. Շահումյանը զգուշացնում էր. «Ըստ ազգությունների առանձնանալու և ինքնորոշվելու ձգտումը, ազգային տարածքները սահմանագծելու փորձերը, սեփական ազգային գորագնդերի ստեղծելը,- այս բոլորը կատարվում է սրվող դասակարգային պայքարի մթնոլորտում և Կովկասում գտնվող կեսմիլիոնանոց ռուս բանակի ներկայությամբ, որը իր հայրենիքից կտրված երեք տարի պատերազմ է մղել հենց այդ ազգությունների շահերը պաշտպանելով: Ռուս զինվորներին առանձնապես շատ է վրդովեցնում այն հանգամանքը, որ ազգային գորամասերը ռուս զինվորների հաշվին են զինվում ու զգեստավորվում: Հաճախ գնդեր են զինաթափ արվում տեղն ու տեղը ազգային նոր գորամասերը զինելու համար»:

«Կովկասյան նացիոնալիզմի ամենացավալի հետևանքը,- մատնանշում էր Ստ. Շահումյանը,- ռազմաճակատի կազմալուծումն է: Բնական է, որ քանի դեռ հաշտություն չի կնքվել, զորքերը պետք է պաշտպանեն ռազմաճակատը, սակայն կովկասյան նացիոնալիստների ստեղծած մթնոլորտում կան արդյոք ուժեր, որոնք կարողանային ռուս գորամասերին իրենց դիրքերում պահել...

Մենք մատնանշում ենք նրանց քաղաքականության անխուսափելի հետևանքները և, երբ մեր մատնանշումներն արդարանում են, նրանք ուզում են մեր վրա գցել մեղքը: Բա-

նակին գրգռում և ռազմաճակատից շարժում են ոչ թե մեր «ազիտացիան», ոչ թե մեր խոսքերը ձեր նացիոնալիզմի մասին, այլ ձեր նացիոնալիստական գործերը» (Ստ. Շահումյան, նույն տեղը, հ. չորրորդ, էջ 56-59):

1917 թ. դեկտեմբերի 20-ին «Կովկասյան բանակի ետ քաշվելու առթիվ» հռդվածում Ստ. Շահումյանը գրում էր. «- Ռուսական զորքերի անակնկալ ետ քաշվելը չափազանց ծանր դրություն է ստեղծում Թուրքահայաստանում: Մենք արդեն գիտենք այս անիծյալ պատերազմի ժամանակ հայերի կրած հարյուր հազարավոր զոհերի մասին: Հավանորեն, դրանցից պակաս թվով խաղաղ քրդեր ու թուրքեր չեն ոչնչացել ռազմական գործողություններից, սովից ու ջրաբացի: Ռուսական զորքերի ետ քաշվելու լուրն առաջ կբերի հարազատ վայրերից փախած, մի կողմից՝ թուրքերի ու քրդերի, մյուս կողմից՝ հայերի շարժում: Իմանալով իրերի դրությունն այդ դժբախտ երկրում, մենք պետք է հավատացած լինենք, որ այնտեղ մի նոր դժոխք է ստեղծվում, անմեղ խաղաղ բնակչության արյան նոր գետեր են հոսելու: Մեր հեղափոխական բանակը չի կարող անտարբեր մնալ դեպի այդ բնակչության բախտը»:

«Մեր բանակը,- այնուհետև ընդգծում էր Ստ. Շահումյանը,- չպետք է ենթարկվի նացիոնալիստների պրովոկացիային: Մեր գիտակից ընկեր զինվորները պետք է բացատրեն զորքին, որ ժողովրդական մասսաները, որ գյուղացիական չքավորությունը, որին նրանք տեսնում են իրենց շուրջը, մեղք չունեն Անդրկովկասյան կոմիսարիատի պարագլուխների դավաճանության մեջ... Մեր գիտակից ընկերները

պետք է զորքի մի մասին պահեն ռազմաճակատում, ինչպես այդ բնակչության շահերից ելնելով, այնպես էլ... պետական նկատառումներով և սեփական օգուտի նկատառումներով» (Ստ. Շահումյան, նույն տեղը, հ. չորրորդ, էջ 61-62):

Ես մտածված եմ Կովկասյան ռազմաճակատի մերկացման խնդրի վերաբերյալ նորից մեջբերում կատարում Ստ. Շահումյանից: Թող ընթերցողն ինքը խորհի, որքանով են ճշմարիտ այն պնդումները, թե Սովետական Ռուսաստանի ղեկավարությունը շահագրգռված էր մերկացնել Կովկասյան ռազմաճակատը: Չէ որ ինքը՝ Շահումյանը, այդ կառավարության ներկայացուցիչն էր արտակարգ լիազորություններով: Եվ նա չէր կարող գործել հակառակ կենտրոնական կառավարության:

Ինքը՝ Սովետական Ռուսաստանի ղեկավար Լենինը, 1918 թ. փետրվարի 23-ին Կենտգործկոմի նիստում, նկատի ունենալով Կովկասյան ռազմաճակատը, զեկուցման մեջ ասե՛ւ է. «Այն ամենը, ինչ որ հնարավոր էր անել, այդ չլսված, անչափ հոգնած բանակը պահելու համար, այն ամենը, ինչ որ հնարավոր էր անել նրան ավելի ուժեղ դարձնելու համար, արվեց»: (ընդգծումն իմն է – Վ.Պ.) (Վ.Ի. Լենին, ԵԼԺ, հ. 35, էջ 447):

Վերջապես մի կարևոր իրողության մասին, որին քիչ ուշադրություն է դարձվում:

Անտանտի պետությունները մեծապես շահագրգռված էին Կովկասյան ռազմաճակատից ռուսական զորքի հեռացմամբ: Անգլիայի ներկայացուցիչ գեներալ Շորումը, Ֆրանսիայի ներկայացուցիչ գնդապետ Շարդինեն, ԱՄՆ-ի ներ-

կայացուցիչ Սմիթն ամեն ինչ անում էին ռուսական զորքերի հեռացումը իրենց նպատակներին ծառայեցնելու համար:

Շատ փաստերից բերեմ միայն ԱՄՆ-ի հյուպատոս Վիլսթեյ Սմիթի 1917 թ. դեկտեմբերի 18-ի նամակ^Վ ուղղված ՕԶԱԿՈՄ-ի նախագահ Խառլամովին: Սմիթը, նախ խոստանում էր, որ դաշնակիցները շուտով «մեծ օգնություն ցույց կտան Անդրկովկասի ֆեդերատիվ կառավարությանը» և ապա տալիս հետևյալ հանձնարարությունը.

1. «Կապի մեջ մտնել Կուբանի և Թերեքի պետությունների հետ:

2. Կովկասյան բանակի տրամադրության տակ դնել կազակային ջոկատներ, որոնք հայկական և վրացական զորամասների հետ միասին պաշտպանության գիծ կկազմեն ռազմաճակատի և Թիֆլիսի միջև ընկած երկաթուղու տարբեր կետերում, ռազմաճակատից վերադարձող և ներքին կարգի համար վտանգավոր զորամասերը զինաթափելու նպատակով»: (Внешние сношения, 1918 г. том. 2, стр. 607; Հայերեն՝ **Արտաքին հարաբերություններ, 1918 թ., հ. 2, էջ 607**):

Փաստորեն վտանգավոր զորամասերի զինաթափումը կատարվում էր Անտանտի հանձնարարությամբ: Հեռացող ռուսական զորամասերի զինաթափումը, ինչպես տեղի ունեցավ, օրինակ 1918 թ. հունվարին Շամխորի կայսրանում, ուղեկցվել է ռուս զինվորների սպանությամբ:

Բայց դա բոլորը չէր: Կար ևս երկու կարևոր հանգամանք:

Առաջին. Նորաստեղծ Սովետական Ռուսաստանի դեմ Հյուսիսային Կովկասում Անտանտի աջակցությամբ ձևավորվում էին զինված ջոկատներ, որոնց համալրումը նախատեսված էր կատարել Կովկասյան ռազմաճակատից վերադարձող զինվորներով:

Տուն վերադարձող զինվորների մեծ մասն անտեղյակ էր երկրում կատարվող քաղաքական փոփոխություններից: Միաժամանակ Հյուսիսային Կովկասում ձևավորված նոր ռազմաճակատի պատճառով փակվել էին կենտրոնական Ռուսաստան տանող ճանապարհները: Տուն վերադարձող զինվորները հայտնվել են երկրնտրանքի առջև՝ մնալ՝ Հյուսիսային Կովկասում, թե՞ ետ վերադառնալ Անդրկովկաս:

Սմիթը վերոհիշյալ նամակում Խառլամովին հանձնարարում էր համագործակցել Կուբանի և Թերեքի կառավարությունների հետ և փակել Անդրկովկաս վերադառնալու ցանկություն ունեցող զինվորների ճանապարհը: Կովկասյան ռազմաճակատից վերադարձող զինվորների մեծ մասը համալրել է այդ ժամանակ Հյուսիսային Կովկասում ձևավորվող Կալեդինի, Կրասնովի և Դենիկինի բանակները և դարձել քաղաքացիական պատերազմի մասնակից:

Ավելին, Անտանտի տեղություններն այնքան էին շտապում, որ նույնիսկ իրենց նավերը տրամադրել են ռուսական զորքերը Տրապիզոնից Ղրիմի թերակղզի տեղափոխելու և այնտեղ գտնվող Սովետական Ռուսաստանի դեմ կռվող բարոն Վրանգելի ուժերը համալրելու համար:

Հենց այս վտանգն էլ նույնպես նկատի ունենալով Սովետական Ռուսաստանի կառավարությունը ձգտում էր զոր-

քերը պահել Կովկասյան ռազմաճակատում, թեև Բրեստի պայմանագրով ստանձնել էր դրանք հեռացնել Կովկասյան ռազմաճակատից:

Սակայն, ռազմաճակատի հրամանատարությունը հենց առաջին օրից հրաժարվում էր ենթարկվել Սովետական Ռուսաստանի կառավարությանը և չէր կատարում Սովետական զինված ուժերի հրամանատարության կարգադրությունները:

Երկրորդ. Անտանտի երկրները Թուրքիայի դեմ ռազմական գործողություններ էին վարում Մերձավոր Արևելքում, Կիլիկիայում, որտեղ թուրքական բանակները նրանց ուժեղ դիմադրություն էին ցույց տալիս: Հարկավոր էր շեղել Թուրքիայի ուշադրությունը դեպի Անդրկովկաս, որի նվաճման մասին նա վաղուց էր երազում:

Ռուսական զորքերին Կովկասյան ռազմաճակատից հեռացնելը Թուրքիայի համար պայմաններ էր ստեղծում այդ երազանքն իրականացնելու համար: Եվ արդյունքում Մերձարևելյան ռազմաճակատը Թուրքիայի համար դառնում էր երկրորդական: Նրա համար ինչպես ասում են՝ ավելի լավ էր ձեռքում մի փոքրիկ թռչուն ունենալ, քան երկնքում մի արագիլ:

Այսպիսով, Կովկասյան ռազմաճակատից ռուսական բանակի հեռանալու ներքին պատճառների հետ միասին կարևոր դեր էր խաղում արտաքին միջամտությունը, որն իրականացնում էին Անտանտի տերությունները:

Ահա, այսպիսին էր «Թուրքահայաստանի մասին» դեկրետի ընդունման Ժամանակ տիրող իրավիճակը:

Մեկ անգամ էլ ընդգծեմ, որ այդ դեկրետի իրագործման գլխավոր, ավելի ճիշտ, միակ պայմանը ռուսական զորքերի ներկայությունն էր և Անդրկովկասի չանջատվելը Ռուսաստանից:

Մինչդեռ Անդրկովկասն անկախացավ, անջատվեց Ռուսաստանից, իսկ ռուսական զորքն էլ կոմիսարիատում դեկավար դիրք ունեցող կուսակցությունների ջանքերով դուրս բերվեց Արևմտյան Հայաստանից, որն ամբողջապես գրավված էր այդ զորքի կողմից: Ռուսական զորքի փոխարեն Արևմտյան Հայաստանի տարածքը զբաղեցնում էին թուրքական զորքերը:

Ուրիշ ինչ ուժով, ինչ միջոցներով պետք է իրագործվեր «Թուրքահայաստանի մասին» դեկրետը: Միամտություն կլիներ մտածել, թե այդ դեկրետը կարելի էր իրականացնել թուրքական զորքերի ներկայությամբ:

Հանրագումարի բերելով վերը շարադրվածը, նորից ուզում եմ ընթերցողի ուշադրությունը կենտրոնացնել այն հարցի վրա, թե ո՞ւմ մեղքով և ինչ պատճառներով է ձախողվել Սովետական Ռուսաստանի ժողկոմխորհրդի «Թուրքահայաստանի մասին» դեկրետի իրագործումը:

Այս հարցերի անաչառ պատասխանը ցույց է տալիս մեղավորների ճիշտ հասցեն, որոնք հետին թվով փորձում են իրենց վրայից գցել պատասխանատվությունը:

Ասվածի կապակցությամբ տեղին եմ համարում ընդգծել հետևյալը: Հայ Հեղափոխական դաշնակցությունը ոչ միայն համագործակցում էր վրացի մենշևիկների և ադրբեջանցի մուսավաթականների հետ, ենթարկվում էր Անտանտի թե-

լադրանքին, այլև, ըստ էության, ոչնչով չի օգնել Շահում-
յանին՝ կենսագործելու «Թուրքահայաստանի մասին» դեկ-
րետը: Վերը բերված դաշնակցության դեկավարներից Ա. Վ-
րացյանի տեսակետը, Ահարոնյանի անտարբեր վերաբեր-
մունքը Մյասնիկյանի հեռագրերի նկատմամբ դրա ապա-
ցույցներից մեկն են:

Ես որոշակի հիմք ունեմ պնդելու, որ Դաշնակցության
դեկավարության որդեգրած քաղաքականությունը ինչպես
դեկրետի իրականացման, այնպես էլ Կովկասյան ռազմա-
ճակատից ռուսական զորքերի հեռացման գործում արդա-
րացում չունի:

Համարձակություն չունենալով ընդունել, մեղմ ասած,
իր թույլ տված սխալ քաղաքականությունը, դաշնակցության
դեկավարությունը և նրա գաղափարախոսության հետևորդ-
ները «Թուրքահայաստանի մասին» դեկրետը չիրագործելու,
Կովկասյան ռազմաճակատից ռուսական զորքերը դուրս բե-
րելու պատասխանատվությունը դնում են Ստալինի վրա և
դատապարտում նրան:

Ահա, օրինակ, ինչ է գրել դաշնակցության գաղափարա-
խոսության նորօրյա հետևորդ Յու. Բարսեղովը: Վկայակո-
չելով Մոսկվայում բանակցություններ վարող Վահան Տեր-
յանին, նա գրել է, թե «Նույնիսկ Լենինը համաձայնվել է
բավարարել հայերի խնդրանքը և զորքերը դուրս չհանել»:

«Բայց Ստալինը,- շարունակել է Բարսեղովը,- վճռակա-
նորեն դեմ էր: Արդյունքում բոլշևիկյան կառավարությունը
չըմբռնեց Հայաստանում զորքը պահելու հայերի խնդրանքը:
Կան բոլոր հիմքերը պնդելու, որ հայերի կոտորածի շարու-

նակումը ոչ միայն ռուսական զորքերի դուրս բերման անխուսափելի արդյունքն էր, այլև իր՝ Ստալինի նպատակը», և դա վերագրում Ստալինի հայատյացությանը:

Այդպես էլ չբերելով որևէ փաստ, Բարսեղովը եզրակացնում է. «Ստալինը և Ռուսաստանի սովետական կառավարությունը լքեցին հայերին դժբախտության մեջ, ամբողջ ճանապարհին ամեն ինչ ոչնչացնող դեպի Բաքու շարժվող թուրքական բանակի հետ նրանց երես առ երես թողեցին միայնակ»: (Геноцид армян, там же. стр. 305-306);

Նախորդ էջերից ընթերցողը ծանոթացել է Վ. Տերյանի զեկուցագրին, ինչպես նաև այդ մասին նրա նամակներին: Նորից մեջբերեմ Տերյանի հայտնած տեղեկությունը:

Նա Ստալինի հետ ունեցած զրույցի մասին գրել է հետևյալը, «Ստալինն ասաց՝ մենք իսկույն նեթ կկարգադրենք, որ զորքերը հեռանան և հայերին հնար տրվի ինքնորոշվելու: Ես վիճեցի: Դա իմ записка-ն տալու ժամանակ ասաց: Բայց այսօր, երբ արդեն կարդացել էր записка-ս, **ուրիշ կերպ էր խոսում** (ընդգծումն իմն է – Վ.Պ.): Լենինին ես բացատրեցի, և նա, իհարկե, շատ լավ հասկացավ բանն ինչումն է: Տեսնենք ինչ է լինելու.» (**Վահան Տերյան**, Երկերի ժողովածու, հ. չորրորդ, 1979, էջ 324-325):

Նկատեմ, որ խոսակցությունը Ստալինի հետ եղել է մինչև Տերյանի զեկուցագրին նրա ծանոթանալը: Իսկ ծանոթանալուց հետո Ստալինը «արդեն ուրիշ կերպ էր խոսում», այսինքն՝ Ստալինը կողմ էր, որ զորքերը մնային Կովկասյան ռազմաճակատում:

Վիրջապետ, եթե Ստալինը դեմ լիներ, ապա նա չէր համաձայնվի կազմել և Ժողկոմխորհրդի քննարկմանը ներկայացնել «Թուրքահայաստանի մասին» դեկրետի նախագիծը և դրա հրապարակման հետ հանդես չէր գա հոդվածով, որի մասին անդրադարձ է եղել նախորդ էջերում:

Իհարկե, Ստալինը հասկանում էր, որ միայն դեկրետի ազդարարումով հնարավոր չէ գերմանա-թուրքական զավթիչներից պաշտպանել «պատերազմի իրավունքով» գրաված Թուրքահայաստանը և նրանց հակադրում է «Ժողովուրդների լիակատար ազատագրության քաղաքականությունը», որը տվյալ դեպքում հնարավոր էր միայն Արևմտյան Հայաստանում ռուսական զորքերի ներկայությամբ:

Ասվածը հաշվի չառնելով, Յու. Բարսեղովն այն տեսակետն է հայտն«Ք, որ «Թուրքահայաստանի մասին» դեկրետի իրականացումը «Ռուսաստանի կառավարությունը կապում էր սոցիալիստական հեղափոխության շահերի հետ» և իբրև դրա ապացույց վկայակոչ«Ք է Ստալինի վերոհիշյալ հոդվածը (Геноцид армян, там же. стр. 193):

Մինչդեռ Ստալինը, ինչպես նշվել է, հայ ժողովրդի բախտը սերտորեն կապում էր Ռուսաստանի, Հոկտեմբերյան հեղափոխության բախտի հետ և հոդվածում, առհասարակ, չի օգտագործում «շահեր» բառը:

Վիրջում մեկ անգամ էլ կամենում եմ ընդգծել, որ Սովետական Ռուսաստանի ժողկոմխորհրդի «Թուրքահայաստանի մասին» դեկրետը չի հաջողվել իրականացնել, որովհետև.

Առաջին. Անդրկովկասը կառավարող ուժերի հակառուսական, հակասովետական քաղաքականության արդյունքով ռուսական զորքերը հեռացվել են Կովկասյան ռազմաճակատից: Ռուսական զորքերի հեռանալուց հետո թուրքական զորքերը զավթել են Արևմտյան Հայաստանի տարածքը:

Երկրորդ. Անդրկովկասը կառավարող ուժերը հրաժարվել են ճանաչել Սովետական Ռուսաստանի կառավարությանը և երկրամասը հայտարարել են Ռուսաստանից անկախ:

Երրորդ. Կովկասի գործերով ժամանակավոր արտակարգ կոմիսար Շահումյանի վրա էր դրված «Թուրքահայաստանի մասին» դեկրետի իրականացումը:

Սակայն, Անդրկովկասյան կոմիսարիատի ղեկավարները չեն ճանաչել Շահումյանի լիազորությունները, ընդունել են նրան ձերբակալելու որոշում *á*օ բռնի ուժով հարկադրել են նրան հեռանալ Անդրկովկասի կենտրոն Թիֆլիսից և դրանով զրկել արտակարգ կոմիսարի իր պարտականություններն իրականացնելու հնարավորությունից:

Եվ, իհարկե, այսպիսի պայմաններում Կովկասի գործերով ժամանակավոր արտակարգ կոմիսար Շահումյանի գործադրած ջանքերը չէին կարող հաջողությամբ պսակվել:

Անհիմն են բոլոր նրանց հետին թվով արդարանալու փորձերը, ովքեր 1917-1918 թթ. Ստեփան Շահումյանի հետ համագործակցելու փոխարեն, մի կողմ էին դրել Արևմտյան Հայաստանի, ամբողջ հայ ժողովրդի անվտանգության շահերը և համագործակցում էին «Թուրքահայաստանի մասին»

դեկրետի իրագործման մոլի հակառակորդների՝ վրացի մենշևիկների և ադրբեջանցի մուսավաթականների հետ:

Վերջապես, վերը նշված իրողությունների պատճառով ապարդյուն են անցել կոմունիստական կուսակցության սկանալոր գործիչ Ստեփան Շահումյանի, ձախ էսէռների կուսակցության ղեկավար գործիչ Պոռոշ Պոռոշյանի, դաշնակցության կուսակցության հիմնադիր Ռոստոմ Զորյանի, կոմունիստ բանաստեղծ Վահան Տերյանի և մյուսների ջանքերը, որոնք ունենալով տարբեր քաղաքական հայացքներ, գիտակցել են, որ իրենք նույն ժողովրդի զավակներն են և միասնաբար գործել են հանուն մայր Հայաստանի ու իրենց ծնող ժողովրդի անվտանգության: «Թուրքահայաստանի մասին» դեկրետի ընդունման հետ կապված իրողությունները շարադրելուց հետո, կամենում եմ վերջում ընթերցողի ուշադրությանը ներկայացնել հետևյալը:

1918 թ. հունվարի 4-ին Լենինի գրած «Աշխատավոր և շահագործվող ժողովրդի իրավունքների մասին» հռչակագիրը ողջունում էր Ֆինլանդիայի լիակատար անկախությունը, ինչպես նաև Պարսկաստանից գորքերի դուրս բերումը սկսելը (ընդգծումն իմն է- Վ.Պ.) և Հայաստանի ազատ ինքնորոշումը հռչակելու ժողովրդական կոմիսարների սովետի քաղաքականությունը (*Документы внешней политики СССР, М., 1957, том 1, стр. 53-56*):

Պոռոշյանի անմիջական առաջարկությամբ վերոհիշյալ հռչակագիրը մտցվել է Սովետական Ռուսաստանի սահմանադրության առաջին բաժնում, որտեղ նշվել է հետևյալը. «1918 թ. հունվարին Համառուսաստանյան Սովետների 3-րդ համագումարում հաստատված «Աշխատավոր և շահագործվող ժողովրդի իրավունքների

հռչակագիրը» Համառուսաստանյան սովետների 5-րդ համագումարում հաստատված Սովետական հանրապետության սահմանադրության հետ կազմում են Ռուսաստանի սոցիալիստական ֆեդերատիվ սովետական հանրապետության միասնական հիմնական օրենքը:

Այդ հիմնական օրենքը գործողության մեջ է մտնում ,Известияե թերթում հրապարակվելու պահից»:

Այսպիսով, Սովետական Ռուսաստանը մեծ պետությունների մեջ առաջինն է, որ 1918 թ. հունվարին սահմանադրորեն ընդունել և ճանաչել է ոչ միայն Հայաստանի ինքնորոշման ազատությունը, այլև գորքերը պահել է Արևմտյան Հայաստանում:

Վերոհիշյալը մեկ անգամ ևս վկայում է, որ Սովետական Ռուսաստանի կառավարությունը մտադրություն չի ունեցել Թուրքիայից գրաված տարածքներից, այսինքն Արևմտյան Հայաստանից հեռացնել ռուսական զորքերը:

«Թուրքահայաստանի մասին» Սովետական Ռուսաստանի Ժողովրդական-հրեղի դեկրետը Հայկական հարցի պատմության մեջ առաջին և միակ փաստաթուղթն է, որ խոշոր պետություններից մեկը՝ Ռուսաստանը ոչ միայն ճանաչել էր Արևմտյան Հայաստանի անկախությունը, այլև նախատեսել էր դա իրականացնելու միջոցները, որոնց մեջ առաջին հերթին կարևորվել է Կովկասյան ռազմաճակատում ռուսական զորքերին պահելը:

ՎԵՐՋԱԲԱՆԻ ՓՈԽԱՐԵՆ

1878 թ. Բեռլինի կոնգրեսում Արևմտյան Հայաստանի հարցը մտել է դիվանագիտության մեջ: Այդ ժամանակից էլ միջազգային դիվանագիտության մեջ հայտնի է դարձել որպես Հայկական հարց:

Եվ այդ ժամանակից սկսած Հայկական հարցի պատմության մեջ Սովետական Հայաստանի ժողովրդական կոմիսարների խորհրդի ընդունած «Թուրքահայաստանի մասին» դեկրետը մնացել է այն միակ պետական ակտը, որի կենսագործմամբ ստեղծվել էր իրական հնարավորության Հայկական հարցի լուծման համար:

Ինչպես «Թուրքահայաստանի մասին» դեկրետից առաջ և հատկապես դրա ընդունումից հետո Հայկական հարցի մասին խոշոր տերությունների ձեռնարկած դիվանագիտական քայլերը, ինչպես միշտ, խոսքից այն կողմ չեն անցել և որևէ օգուտ չեն բերել:

Այդպես է եղել Սևրի դաշնագրից, ԱՄՆ-ի նախագահ Վիլսոնի վճռից, Լոզանի կոնֆերանսից մինչև Պոտսդամի կոնֆերանս:

Անտեսելով այս իրողությամբ, որոշ ուսումնասիրողներ հաշվի չեն առնում, որ Հայկական հարցին յուրաքանչյուր տերություն մոտեցել է ելնելով միայն իր շահերից: Եվ դա հաշվի չառնելով, չխորանալով այդ տերությունների քաղաքականության մեջ, ոմանք ԱՄՆ-ին կամ մեկ այլ տերություն համարում են Հայկական հարցի պաշտպան:

Հայկական հարցի շուրջ ի սկզբանե բախվել են տերութ-
յունների շահերը ոչ թե այն պատճառով, որ կամեցել են մեր
օգտին լուծել այդ հարցը: Այդ տերությունների քաղաքակա-
նության վերլուծությունը բերում է մեկ եզրակացության: Ն-
րանցից յուրաքանչյուրին, եթե հաջողվեր իր շահերից էլնե-
լով լուծել Հայկական հարցը, դա չէր համապատասխանի
հայ ժողովրդի բաղձանքներին:

Բայց հարկավոր է նկատի ունենալ, որ այդ տերություն-
ները միշտ մոռացել են իրենց հակասությունների մասին,
երբ Հայկական հարցով սկսել է զբաղվել Ռուսաստանը, հե-
տո նաև Սովետական Միությունը:

Ասվածի պերճախոս վկայությունն է այն իրողությունը,
որ արևմտյան տերությունները մի կողմ դրեցին իրենց հա-
կասությունները, միավորվեցին ընդդեմ ՍՍՀՄ-ի և ձախողե-
ցին Պոտսդամի կոնֆերանսում Հայկական հարցի լուծման
համար Սովետական Միության առաջարկությունը, որի ըն-
դունման դեպքում Արևմտյան Հայաստանի հողերը միացվե-
լու էին Սովետական Հայաստանին:

Որոշ ուսումնասիրողներ առաջարկում են միջազգային
դիվանագիտության մեջ մտած «Հայկական հարց» տերմինը
փոխարինել «Հայկական դատ» տերմինով հաշվի չառնելով
որ այդ տերմինը ոչ գիտական է և ոչ էլ քաղաքական իմաստ
ունի:

Այս առնչությամբ տեղին էմ համարում հիշեցնել ոչ ան-
հայտ Գուգեն Յանիկյանի հետևյալ միտքը. «Տասնյակ տարի-
ներ հայկական կուսակցությունների օգտագործած «Հայկա-
կան դատ» բառերը ոչ միայն թուրքերից մեր հողային պա-

հանջքն ու մեր զոհերի հատուցումը չէ... Մենք՝ հայերս Թուրքիայից ունենք պահանջք և ոչ թե դատ: Դատը թուրքերն ունեն, ոչ թե մենք...: Մենք մեր իրավունքների պահանջքի մասին կասկած չունենք, որ դատ բանանք ու դատ կոչենք: Մենք վավերական պահանջք ունենք» (**Գուրգեն Յանիկյան**, Նպատակ և ճշմարտություն, Երևան, 1909):

Հայ մեծ բանաստեղծ ու փիլիսոփա Ավետիք Բասիակյանը գրել է հետևյալ խոսքերը. «Մի ռուս կարմիր զինվորի ներկայությունը Հայաստանի հողերի սահմանի վրա արժե հազար Ազգերի լիգա, հազար Մաքդոնալդ, և Էրրիո, հազար Լլոյդ Ջորջ և Վիլսոն: Սա կատարյալ ճշմարտություն է» (**Ավետիք Բասիակյան**, Աֆորիզմներ, Երևան, 2001, էջ 82-83):

Ավ. Բասիակյանի խոսքերն ընթերցողի ուշադրությանը ներկայացրի, որպեսզի նորից հիշեցնեմ, հայ ժողովրդի համար բախտորոշ նշանակություն ունեցող «Թուրքահայաստանի մասին» դեկրետը հնարավոր չեղավ իրագործել, որովհետև Հայաստանից հեռացել էին ռուսական զորքերը, որովհետև Հայաստանը հեռացել էր Ռուսաստանից:

Այդպես է եղել մեր երկար ու ձիգ պատմության ընթացքում: Հայաստանում ռուսական զորքերի ներկայությունը միշտ զսպել է նրանց ախորժակը, ովքեր ձգտել են հասնել իրենց դիվային նպատակին՝ իսպառ վերացնել Հայկական հարցը:

Այո, պատմությունը դասեր է տալիս: Բայց չպետք է մոռանալ, որ պատմությունը նաև պատժում է, երբ հաշվի չենք առնում նրա դասերը:

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

ԹՈՒՐՔԱՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴԵԿՐԵՏԸ

1918թ. հունվարի 11-ին (1917թ. Դեկտեմբերի 29-ին)

Թուրքահայաստանի (Արեւմտյան Հայաստան) անկախությունը, ինչպես նաեւ Վ.Ի. Լենինի 1917թ. Դեկտեմբերի 22-ի՝ Ֆինլանդիայի ընդհանուր անկախության, ռուսական բանակի Պարսկաստանից դուրսբերման եւ Թուրքահայաստանի (Արեւմտյան Հայաստան) ինքնորոշման իրավունքի եւ անկախության ճանաչման վերաբերյալ հայտարարությունը (ռուսական խորհրդային հանրապետության աշխատավորական ժողովրդի իրավունքների համագումար, Ժողկոմխորհի որոշում, հոդված 3, կետ 2) եւ 1917թ. Դեկտեմբերի 29-ին Ռուսաստանի Ժողկոմխորհի Թուրքահայաստանի (Արեւմտյան Հայաստան) մասին հրապարակած դեկրետը, 2004թ. Դեկտեմբերի 17-ին Շուշիում վերակազմավորված համանուն խորհուրդը Հայաստանի Հանրապետությունից եւ Թուրքիայից պահանջում է ճանաչել Արեւմտյան Հայաստանի անկախությունը եւ Արեւմտյան Հայաստանի հայերի ինքնորոշման իրավունքը, որը ժամանակին ճանաչել է Ռուսաստանը:

Ստորեւ ներկայացնում ենք 1918թ. Յունվարի 11-ին Պետրոգրադում հրապարակված դեկրետը.

«Ռուսաստանը հռչակում է Հայաստանի ինքնավարությունը
Ժողովրդական Կոմիսարների Խորհուրդը հայտնում է հայ ժողովրդին, որ Ռուսաստանի բանվորագյուղացիական կառավարությունը պաշտպանում է Ռուսաստանի կողմից գրավված Թուրքահայաստանի հայերի իրավունքը՝ ազատորեն ինքնորոշվելու, ներառյալ նույնիսկ նրանց անկախության իրավունքը:

Կոմիսարների Խորհուրդն ընդունում է, որ այս իրավունքի իրականացումը հնարավոր է միայն մի շարք նախնական երաշխիքների հաստատմամբ, որոնք միանգամայն անհրաժեշտ են հայ ժողովրդի հանրաքվեի համար:

Կոմիսարների Խորհուրդը որպես մասնակի երաշխիքներ է ճանաչում հետևյալ պայմանները.

Հոդված Ա. - Թուրքահայաստանից ռուսական զորքերի դուրսբերում եւ անհապաղ հայ ազգային միլիցիայի բանակի ստեղծում՝ Թուրքահայաստանի բնակիչների անձնական եւ նյութական անվտանգությունն ապահովելու նպատակով:

Հոդված Բ. - Հայ փախստականների, ինչպես նաեւ տարբեր երկրներում սփռված հայ գաղթականների՝ անխոչընդոտ վերադարձը Թուրքահայաստան:

Հոդված Գ. - Պատերազմի ժամանակ թուրքական իշխանությունների կողմից Թուրքիայի ներսում բռնի կերպով աքսորած հայերի՝ անխոչընդոտ վերադարձը Թուրքահայաստան: Կոմիսարների Խորհուրդը կպնդի այս պայմանը թուրք պատվիրակների հետ բանակցությունների ընթացքում:

Հոդված Դ. - Թուրքահայաստանում Ժամանակավոր կառավարության կազմավորում՝ հայ ժողովրդի պատգամավորների խորհրդի ձեռով. պատգամավորները կընտրվեն ժողովրդավարության սկզբունքով:

Ստեփան Շահումյանը, նշանակվելով Կովկասի գործերով ժամանակավոր արտակարգ կոմիսար, ամենայն օժանդակություն կցուցաբերի Թուրքահայաստանի հայ բնակիչներին՝ Բ եւ Գ հոդվածների իրականացման համար, ինչպես նաեւ ձեւավորելու համար Խառը հանձնաժողով՝ ռուսական զորքերի դուրսբերման օրը եւ միջոցները որոշելու նպատակով՝ համաձայն հոդված Ա-ի:

Թուրքահայաստանի աշխարհագրական սահմանները կորոշվեն հայ ժողովրդի՝ ժողովրդավարական

ճանապարհով ընտրված ներկայացուցիչների կողմից՝ հարեւան վիճելի շրջանների մահմեդական եւ այլ բնակիչների եւ կոմիսար Շահումյանի հետ»:

**Ժողովրդական կոմիսարների Խորհրդի նախագահ
Ուլյանով (Լենին)**

**Ժողովրդական հանձնաժողով՝ ազգերի համար
Ի.Ջուգաշվիլին (Ստալին)**

**Կառավարության ղեկավար Բոնտչ Բրյուսելիչ
Խորհրդային քարտուղար Ն. Գորբունովի**

Խորհրդային իշխանության հրամանագրեր, մաս 1: 1917 թ. Հոկտեմբերի 25 -
1918 թ. Մարտի 16, Մոսկվա 1957, Քաղաքական գրականության
հրատարակություններ:

Ռուսաստանի Դաշնային Սոցիալիստական Հանրապետության Սահմանադրություն [1]

Ռուսաստանի Դաշնային Սոցիալիստական Հանրապետության
Սահմանադրությունը (1918 թ. Հուլիսի 10)

Հռչակագիր աշխատողների և ծառայողների իրավունքների մասին :

Գլուխ III - (...) 6 Սովետների երրորդ համառուսաստանյան կոնգրեսը
պնդում եւ հաստատում է Ժողովրդական կոմիսարների խորհրդի
քաղաքականությունը, որը հայտարարում է Ֆինլանդիայի
անկախության մասին եւ պատրաստ է դուրս բերել Պարսկաստանում
տեղակայված ռուսական զորքերը եւ Հայաստանին տալ ինքնորոշման
իրավունքը [...] - [1] <http://mjp.univ-perp.fr/constit/ru1918.htm>

**ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱԶԳԱՅԻՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴԸ ԴԻՍՈՒՄ Է
ՖՐԱՆՍԻԱՅԻՑ 1918 ԹՎԱԿԱՆԻ ՀՈՒՆՎԱՐԻ 2-ԻՆ ԱՄԻՋԱՂԵՍ
ՀՈՉԱԿԵԼԸ ԹՈՒՐԲԱՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԻՆՔՆԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ**

-2 JAN 1918
X 0805

MINISTÈRE DE LA GUERRE
CABINET DU MINISTRE

RÉPUBLIQUE FRANÇAISE
TRADUCTION
d'un Télégramme chiffré

Reçu au Ministère le 2 Janvier 1918, à 3 heures

N° d'origine: 4109aad
Date et heure de dépôt: 1.1.18 - 18h17
Expéditeur: Chef mission
ministère guerre Paris
Destinataire:
Unités: 3128
Nombre de groupes: 114

Texte: Conseil national Arménien dans télégramme pour Sultan pacha adressé par notre conseil d'Etat au ministre des affaires étrangères demande proclamation immédiate autonomie Arménie turque par les puissances pour relever enthousiasme population, repousser par publication traité exerce colonel (Harding) à Paris nécessaire soulever gouvernement en faisant adresser à ministre des affaires étrangères par conseil d'Etat comme suit: "J'ai accordé avec collègues que cette proclamation serait tout à fait impolitique actuellement. Défense pour France ne peut être accordée par Arméniens seuls. Proclamation provoquerait mécontentement en les- cette question nous ne sommes encore militaires nécessaires et des solutions."

Pour traduction conforme:
L'Officier de Service,
[Signature]

L'HUMANITÉ

DERNIÈRE HEURE

MANIFESTATIONS EN ESPAGNE

Sanglantes bagarres à Malaga

Les manifestations contre la vie chère continuent dans plusieurs villes d'Espagne. La population ouvrière, notamment les femmes, est partout à la tête du mouvement organisé contre les occupants et contre les intermédiaires peu scrupuleux.

A Barcelone, dans l'après-midi et dans la soirée de mardi dernier, des groupes de femmes assaillirent plusieurs établissements de marchands de charbon et arrêterent plusieurs tramways. Quelques charges se produisirent contre des groupes d'hommes qui s'étaient joints aux manifestants. La municipalité a télégraphié au marquis d'Alhucemas, proposant des mesures à adopter dans le but d'empêcher la hausse des subsistances.

La troupe tire sur les manifestants

Les dépêches de Madrid donnent des détails sur ce qui s'est passé mardi dernier à Malaga.

Dans l'après-midi, des manifestations de femmes se reproduisirent beaucoup plus fortes que les jours précédents. Les corteges se dirigèrent vers la préfecture (go-bierno civil) afin de demander au préfet l'exécution des promesses qu'il avait faites la veille, lorsque la gendarmerie (guardia civil) leur barra le chemin et leur ordonna de se disperser.

Cette attitude de la force publique produisit une grande exaltation, et, après les sommations d'usage, on entendit des coups de revolver. Les manifestantes, exaspérées, jetèrent des pierres sur la force armée et atteignirent un lieutenant qui tomba blessé.

La gendarmerie alors chargée, sur la foule et tira. Il y eut deux morts et plusieurs blessés, dont certains grièvement.

Les maisons de commerce fermèrent leurs portes, les spectacles furent suspendus. La municipalité siège en permanence.

Les mesures du gouvernement

Le gouvernement prend des mesures sérieuses pour empêcher la hausse injustifiée des vivres.

C'est ainsi qu'il a fait réquisitionner tout le bétail de la province de Valence. En outre, il a fait saisir, dans la province de Cadix, des stocks importants de blé que les propriétaires avaient cachés pour les vendre à des prix exorbitants. Enfin, il a imposé de fortes amendes à des marchands de charbon et de pommes de terre qui ne se conformaient pas aux tarifs fixés par les autorités.

D'autre part, on annonce qu'à Barcelone on a réquisitionné les troupes pour décharger des centaines de wagons qui encombraient les quais. Les consignataires ont été prévenus qu'ils ne retireraient pas immédiatement leurs marchandises, le « comité des subsistances » les prendrait à son compte.

L'INDÉPENDANCE DE L'ARMÉNIE

Un décret du gouvernement russe

Petrograd, 14 janvier. — (Rétardée en transmission.) — Le Conseil des commissaires publie le décret suivant :

Le conseil des commissaires du peuple décide au peuple arménien que le gouvernement des paysans et des ouvriers de la Russie soutient le droit des Arméniens en Russie et en Turquie jusqu'à l'indépendance complète et le droit régulier de déterminer leur destination.

Le Conseil des commissaires du peuple estime que la réalisation de ce droit est possible seulement à condition que la série des garanties préables suivantes, absolument nécessaires pour un referendum libre du peuple arménien, soient obtenues :

1. Retrait immédiat des troupes des limites de l'Arménie turque, et organisation immédiate d'une milice du peuple arménien, dans le but d'assurer la sécurité personnelle et celle des biens des habitants de l'Arménie turque ;
2. Rapatriement sans empêchement des Arméniens émigrés dispersés dans différents pays dans les limites de l'Arménie turque ;
3. Rapatriement sans empêchement dans les limites de l'Arménie turque des Arméniens transplantés par force pendant le temps de la guerre par les autorités turques dans l'intérieur de la Turquie.

(Le Conseil des commissaires du peuple introduit cette condition dans les pourparlers de paix avec les Turcs.)

4. Organisation d'un gouvernement temporaire du peuple de l'Arménie turque sous forme d'un conseil des députés du peuple arménien, élu selon les principes démocratiques ;

5. Le commissaire des affaires étrangères du Caucase, Stepan Nadoutov, doit venir en aide à la population de l'Arménie turque pour la réalisation des points envisagés sous les numéros deux et trois et pour l'organisation d'une commission mixte pour établir le délai et le moyen de retirer les troupes se trouvant dans les limites de l'Arménie turque.

Les frontières géographiques de l'Arménie turque doivent être fixées par les représentants de la démocratie élus par le peuple arménien avec le consentement des représentants démocratiques élus des pays voisins et le commissaire temporaire exclusif des affaires du Caucase.

Le décret porte les signatures de Lénine, Staline, Bontch-Brouévitch et Gorbounov.

Un attentat contre Lénine

Petrograd, 15 janvier. — Hier, après avoir accompagné la garde rouge socialiste qui patrouillait pour le front, Lénine retourna en automobile, quand quatre coups de revolver furent tirés sur la voiture sans résultat. — (Havas.)

La crise alimentaire et l'Ukraine

Stockholm, 16 janvier. — Un congrès général de ravitaillement se tient actuellement à Moscou. A l'une des séances, le délégué du secrétaire général de l'Ukraine, M. Linnichenko, a déclaré que l'Ukraine refuserait d'expédier du blé dans la région du Nord, tant que les maximalistes enverraient des troupes contre elle. La situation alimentaire ne cesse de s'aggraver à Petrograd et commence à

ԼԵՆԻՆ
ՀԱՅՏԱՐԱՐԱԳԻՐ ԱՇԽԱՏԱՎՈՐ ԺՈՂՈՎՈՒՐՆԵՐԻ
ՎԵՐԱԲԵՐՑԱԼ

Հիմնադիր ժողովը որոշում է

Ռուսաստանը հռչակվում է բանվորների, գյուղացիների և զինվորների Սովետական Հանրապետություն: Կենտրոնում եվ շրջաններում բոլոր ուժերը պատկանում են Սովետներին:

Ռուսաստանի Սովետական Հանրապետությունը հիմնված է ազատ ազգերի ազատ միավորման վրա, որպես ազգային սովետական հանրապետությունների ֆեդերացիա (միություն) :

Հիմք է հանդիսանում վերացնել մարդու կողմից մարդու շահագործումը, ամբողջականությամբ վերացնել հասարակության մեջ մարդկանց դասակարգումը, շահագործողների դիմադրութեան ջախջախումը, հասարակական սոցիալիստական կազմակերպության հաղթանակը բոլոր երկրներում: Սահամանադրական հանձնաժողովը որոշում է.

1. Վերացնել հողի մասնավոր սեփականությունը: Ողջ հողատարածքը, բոլոր շենքերը, անասունները և բոլոր այն գործիքները, որ ծառայում են գյուղատնտեսութեան արտադրութեանը հրապարակվում են բանվոր դասակարգի ժառանգություն:

2. Հաստատվում է Սովետական օրենքը՝ աշխատողների հսկողութեան և Ազգային տնտեսության Բարձրագույն Խորհրդի վերաբերյալ: Նրա նպատակն է հաստատել բանվորա-գյուղացիական դասակարգի ուժը ընդդեմ շահագործողների, որի առաջին քայլը հանդիսանում է հանձնել գործարանները, բույսերը, հանքերը, երկաթգիծը, արտադրութեան և տրանսպորտային փոխադրամիջոցները բանվորա գյուղացիական Պետութեանը:

3. Բանկային համակարգերը հանձնել բանվորա-գյուղացիական Պետութեանը, որ նպատակն է ազատել կապտիալիզմի լուծից գործարար պայմանները

4. վերացնել հասարակության մեջ խոտանային շերտերը, պարտադիր ստեղծել աշխատանքային տեղեր բոլորի համար

5. Ապահովել աշխատանքային ուժերի լիարժեքությունն ու վերացնել շահագործողների վերականգնվելու բոլոր հնարավորությունները: Ստորագրվել է հրամանարգի բանվորներին զինելու վերաբերյալ, ստեղծել բանվորա-գյուղացիական սոցիալիստական Կարմիր բանակ եւ զինաթափել մնացած դասակարգերը:

III.1. Արտահայտերով իրենց վճռականությունը իմպերիալիզմից եւ կապիտալիզմից մարդկանց փրկելու վարքերեալ, որոնք պատերազմի ժամանակ ողողում էին երկիրը արյունով, որն ամենամեծ հանցագործությունն էր, քան երբեւէ:

Սահմանադրական ժողովը անվերապահորեն հաստատում է Սովետական իշխանության կիրառած քաղաքականությունը, այսինքն՝ չեղյալ հայտարարել գաղտնի պայմանագրերը, բանվորա-գյուղացիական բանակի հետարավելագույն բարեկամական կապեր հաստատել, որոնք ներկայումս պատերազմի մեջ են, և ցանկացած ձեռով միջոցներ ձեռք բերել, որպեսզի հաստատվի ժողովարդավարական բարեկամութեան խաղաղութիւն ստեղծվի ժողովուրդների միջեւ, առանց բռնակցման, կամ պատերազմական իրադարձությունների, հիմք ընդունելով, որ ազգերը իրավունք ունեն ինքնուրույն տնօրինել իրենց իրավունքները:

2. Մյուս կողմից, Պատգամավորական Ժողովը պնդում է վերացնել բուրժուական քաղաքականությունը բարբարոսական քաղաքակրթությունը, որը հիմնավորվել է Ասիայում, այլ գաղութներում եւ փոքր երկրներում՝ շահագործողների շրջանակում, որոնք մի քանի ընտրված ազգերի ներկայացուցիչների էին, , եւ շահագործում էին հարյուր միլիոնավոր բանվորների:

Սահմանադրական ժողովը ողջունում է Կոմիսարների խորհրդի քաղաքականությունը, որը հռչակում է Ֆինլանդիայի լիակատար անկախությունը, սկսում է դուրս բերել զորքերը Պարսկաստանից, եւ հռչակում է Հայաստանի անկախությունը, որը ինքն է տնօրինելու:

3. Սահմանադրական Ժողովը համարվում է առաջինը, որ հարված է բանկային համակարգին և միջազգային համակարգին, խորհրդային օրենքը չեղյալ է համարում փոխառությունները, որ կնքվել էին ցարական կառավարութեան, բուրժուազիայի եւ սեփականատերերի կողմից: Այն համգոված է, որ խորհրդային իշխանությունը կշարունակի այս ճանապարհը, մինչեւ լիակատար հաղթանակ, մինչեւ աշխատողներին ազատելը կապիտալիզմի լուծից:

IV. Ընտրված լինելով հոկտեմբերյան հեղափոխությունից առաջ ստեղծված կուսակցական ցուցակով, իսկ ժողովուրդը դեռ այդքան էլ կազմակերպված չէր պայքարելու համար շահագործողների դեմ, չէր գիտակցում այն դիմադրողական ուժը, որ ուներ իր դասակարգի արտոնությունները պաշտպանելու համար, դեռ չէր հասկացնել գործնականում ինչպես կառուցել սոցիալիստական հասարակություն, Սահմանակրթական Ժողովը համարում է բացարձակապես անհիմն, նույնիսկ պաշտոնական տեսանկյունից, հակադրվելով Խորհրդային իշխանութեանը: Այն ինչ Սահմանադրական Ժողովը համարում է, որ

այսօր պահին է պայքարելու շահագործող դասակարգի դեմ, եւ իշխանութեան օրգաններում այդ դասակարգին ոչ մի տեղ չի տրվել: Պետությունը ամողջականապէս պատկանում է հողագործներին եւ նրանց լիազոր ներկայացուցիչներին՝ Խորհրդային բանվորական, զինվորական եւ գյուղացիական պատգամավորներին: Աջակցություն ցուցաբերելով Խորհրդային իշխանություններին, Ժողովրդական Կոմիսարների որոշումներին, Սահմանադրական Ժողովը համարում է, որ իր առաքելությունը հիմնարար խնդիրը սահմանափակվում է հասարակության վերափոխումով՝ այսինքն սոցիալիստական հասարակության ստեղծմամբ: Միեւնույն ժամանակ նա մտահոգված է ստեղծել ազատ, ամուր եւ կամավորական դաշինք Ռուսաստանի բոլոր ազգերի շրջանակներում, Սահմանադրական Ժողովը աշխատանքը սահմանափակում է Ռուսաստանի Խորհրդային հանրապետությունների ֆեդերացիայի հիմնարար սկզբունքների հաստատմամբ, յուրաքանչյուր ազգի աշխատողներին եւ գյուղացիներին թողնելով ինքնուրույն որոշելու ազատություն, իրենց սեփական Խորհրդի Կոնգրեսում, որը ունի լիարժեք լիազորություններ, ցանկութեան եւ ինչ պայմանների դեպքում կարող են մասնակցել ֆեդերալ կառավարության եւ այլ Խորհրդային ֆեդերալ հաստատություններին:

ԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Խմբագրի կողմից ավելացված նշումները նշված են [Խ.Ն.]-ով :

Աշխատավորների եւ շահագործվողների Հոչակագրի նախագիծը հրապարակվել է 1918 թ-ի հունվարի 3-ին (16) Ռուսաստանի Գործադիր Կոմիտեի նիստում, որը միաձայն ընդունվեց մի քանի փոփոխություններով: "Հոչակագիրը" տպագրվեց հունվարի 4-ին (17) "Իզվեստիա" թերթում: Հաջորդ օրը բոլշեիկյան խմբակցությունը "Հոչակագիրը" հանձնում են Խորհրդային Իշխանության Սահմանադրական հանձնաժողովին՝ քննարկելու համար:

Այս հակահեղափոխական կազմակերպությունը հրաժարվում է այն քննարկել: Բոլշեիկյան Խմբակցությունը լքում է Ասամբլեան:

Հունվարի 12-ին (25) 1918 թ-ին, "Հոչակագիրը" հաստատվել է Խորհրդային Համագումարի երրորդ արտահերթ նիստում:[Խ,Ն.]

2 Հունվարի 6-ին (19) Ֆինլանդական ներկայացուցչական ժողովը ընդունեց հոչակագիր Ֆինլանդիայի Պետության անկախության վերաբերյալ:

Համաձայն Խորհրդային Միության ազգային քաղաքականությանը Կոմիսարների Ժողովրդական Խորհուրդը հրամանագրի Ֆինլանդիայի ազգային ինքնիշխանության մասին, 18 (31) Դեկտեմբեր 1917 թ.-ին:

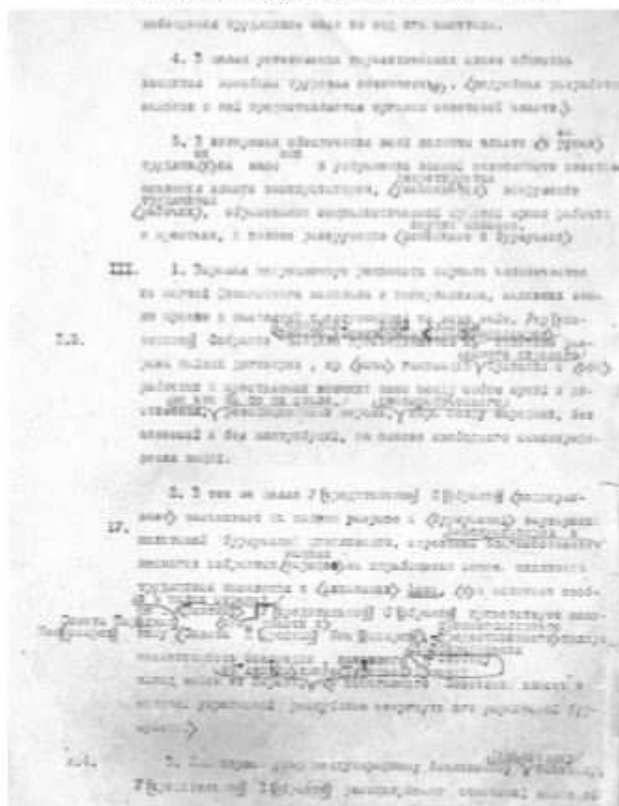
Դեկտեմբերի 22-ին 1917 թ (4 հունվարի, 1918 թ.-ին) վավերացվել է Գործադիր Խորհուրդը: 1917 թ. Դեկտեմբերի 19-ին (1918 թ. Հունվարի 1-ին) հիմք ընդունելով դաշնագիր մի կողմից Ռուսաստանի, մյուս կողմից Գերմանիայի, Ավստրիայի, Հունգարիայի, Թուրքիայի եւ Բուլղարիայի միջեւ կնքվեց պայմանագիր Բրեստ-Լիտովսկում 2 (15) դեկտեմբերին, Խորհրդային Կառավարությունը առաջարկեց Պարսկական կառավարությանը մշակել ծրագիր ռուսական զորքերը Պարսկաստանից դուրս հանելու վերաբերյալ:

Դեկտեմբեր 29, 1917 թ-ին (11 հունվարի 1918 թ.-ին), Կոմիսարների Ժողովրդական Խորհուրդը հրապարակեց Հրամանագիր "Թուրքա-Հայաստանի" մասին: Հրամանագիրը հրապարակվել է 1917 թ. Դեկտեմբերի 31-ին (1918 թվականի հունվարի 13-ին), թիվ 227 "Որավդա" թերթում: [Խ.Ն.]

Աշխատավոր եւ շահագործվող ժողովրդի իրավունքների հռչակագիրը 1918 թվականի հունվարի 3(16)

Էջ 2 հռչակագրի ծրագրի

4. Декларация прав трудящегося и эксплуатируемого народа, 3(16) января 1918 г. Страница 2. Факсимиле проекта Декларации*

* Пункт второй Декларации, в частности, предусматривал полный разрыв с варварской политикой буржуазной цивилизации, строившей благосостояние эксплуататоров в немногих избранных нациях на порабощении сотен миллионов трудящегося населения в Азии, в колониях вообще и в малых странах.

Учредительное собрание приветствует политику Совета Народных Комиссаров, провозгласившего полную независимость Финляндии, начавшего вывод войск из Персии, объявившего свободу самоопределения Армении¹¹.

ՀԱՅ

ՄԱՐՏԻՐՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

Նուբար Փաշայի կսկիծի ճիշը, ով հայերի ներկայացիւցիչն էր Դաշնակիցների շրջանում, մեզ ասում է Բրեստ-Լիտովսկ պայմանագրի սարսափելի հետեւանքների մասին:

Պայմանագրի ամենասարսափելի կողմը այն է, որ բոլշեւիկները Գերմանիայի հետ, որը հայերին է վերաբերվում: Պայմանագիրը ոչ միայն ապահովում է լիովին տարհանել Թուրքա-Հայաստանի բոլոր շրջանները, որ Մեծն Դուքս Նիկոլայի գորքերը նախկինում կարողացել էին պատռել Օսմանյան տիրապետությունը, բայց թողնելով Մեւ Օսկի նավթային ավազանը, թույլ է տալիս քուրդերին մտնել եւ ապաստան ստանալ Ռուսա-Հայաստանում, ովքեր երկար տարիներ ենթարկվել են հալածանքների եւ տառապանքների, որպէս ճնշված ցեղ:

Այս ամոթալի զիջման համար մենք ցանկանում էինք ունենալ մի իրավասու հայի կարծիք, եւ մենք դիմեցինք հայկական ազգային պատվիրակության Նախագահ Նուբար Փաշային, ով հավատարմագրված էր Դաշնակիցների կառավարության կողմից: Ահա այն հայտարարությունը, որ նա ցանկանում էր անել: Որպէսզի հասկանանք, թե ինչ է նշանակում Բրեստ-Լիտովսկ պայմանագիրը հայերի համար, պետք է հիշել որ այս հունվարի 13-ին, դեռ երկու ամիս չի լրացել, բոլշեւիկյան կառավարությունը Հրամանագիր ստորագրեց, որ լուծում էր Հայաստանի հարցը: Այս Հրամանագրով, Կոմիսարների Խորհուրդը հայ ժողովրդին հայտարարեց, որ "Ռուսաստանի աշխատավորների եւ գյուղացիների կառավարությունը աջակցում է պաշտպանել Թուրքա-Հայաստանի հայերի իրավունքները, որը օկուպացված է Ռուսաստանի կողմից, նրանք կարող էին ազատորեն հաստատել իրենց կարգավիճակը, մինչեւ անկախության հասնելը:

Բոլշեւիկյան կառավարությունը հետեւողական էր իր սկզբունքներին, որով նա ուզում էր աջակցել ամրապնդելու համար իր քաղաքականությունը: Այս ծրագիրը իրականացնելու համար, խորհրդի հանձնակատարները ընդունում էր, որ "այս իրավունքի իրականացումը հնարավոր է միայն այն դեպքում, եթե հայ ժողովրդի հանրաքվեի համար ստեղծվեն անհրաժեշտ մի շարք երաշխիքներ",

որոշելով, որ Թուրքա-Հայաստանում տեղիան կկազմակերպվի միայն ռուսական զորքերի կողմից միայն այն դեպքում, եթե անհապաղ հայ ազգային բանակ ստեղծվի՝ Թուրքա-Հայաստանի բնակիչների անձնական եւ նյութական անվտանգությունն ապահովելու նպատակով:

Խորհուրդը անգամ անվանել էր "Ժամանակավոր արտակարգ հանձնակատարը սահմանում է ռուսական զորքերի դուրս բերման, եւ ժամանակավոր կառավարության ու Սահամանադիր Ժողովի ստեղծման օրը եւ միջոցները:

Այսօր Խղաղության Պայմանագրի 4-րդ կետի համաձայն նույն բոլշեւիկյան կառավարությունը ոչ միայն պարտավորվում է, այլ նաեւ" կներդնի իր բոլոր ուժերը, որպեսզի տեղահան անի Անատոլիայի արեւելյան նահանգների մարդկանց եւ այդ տարածքների մշտական վերադարձը Թուրքիա, ինչպես նաեւ անհապաղ ռուսական զորքերի միջամտությամբ տեղահանել նաև Արդահանը, Ղարսը եւ Բաթումը, որոնք կազմում են Ռուսական Հայաստանի մասը:

ՏԱԳՆԱՊԱՅԻՆ ԻՐԱՎԻՃԱԿ

Սարսափելի է մտածել, թե ինչ հետեւանքներ կունենար այս տարիանումը դժբախտ բնակչության վրա: Սահամանում գտնվող ռուսական զորքերին արդեն տրվել էր դուրս գալու հրամանը, բայց այս բանակի հայ եք վրացի զինվորները, որոնք երբեք չէին ճանաչել բոլշեւիկյան կառավարությանը, մնացին սահմանում եւ օգնեցին կամավորներին, որոնք պապիսմանում էին իրենց ապականված տները, նրանք հենց պատերազմի սկզբից բռնվել էին, նրանք դիմադրում էին հուսահատական էներգիայով, հասկանալով, թե ինչ ճակատագիր է սպասվում ժողովրդին, որ շուտով ենթարկվելու են կոտորածի:

Ավաղ նրանց անհանգստությունը, դժբախտաբար արդարացվեց ըստ մամուլու հրապարակված հեռագրերի Տրապիզոնի գրավումից հետո իրագործված աննկարագրելի վայրագություններով Օսմանյան վերջին հաղորդագրությունները, որոնցում խոսվում է հայ հրուսակախմբերի մասին, արդեն իսկ վտանգավոր նախանշաններ են, որոնք հիշեցնում են կոտորածներից առաջ արձանված մեղադրանքները հայերու նկատմամբ, վայրագությունների արդարացման նպատակով: Հաուերի վիճակն այսօր անհանգստացնող է: Այս ազգը իր դարավոր գոյության ընթացում, որը հարուստ է եղել աղետներով, երբեք այդքան մոտ չի եղել անդունդներին ու վերացմանը: Թուրքիայաի հայերը, մինչեւ այժմ, եթե նրանց գոյությանը վտանգ է սպառնացել միշտ ապաստան են գտել իրենց կովկասցի եղբայրների մոտ, այժմ աապաստանի վրա

սպառնալիք կա եւ դրսից թշնաին, եւ ներսից քրդերն ու թաթարները, որոնք ոգեւորվում են իրենց թուրք նույնակրոններին տեսնելով:

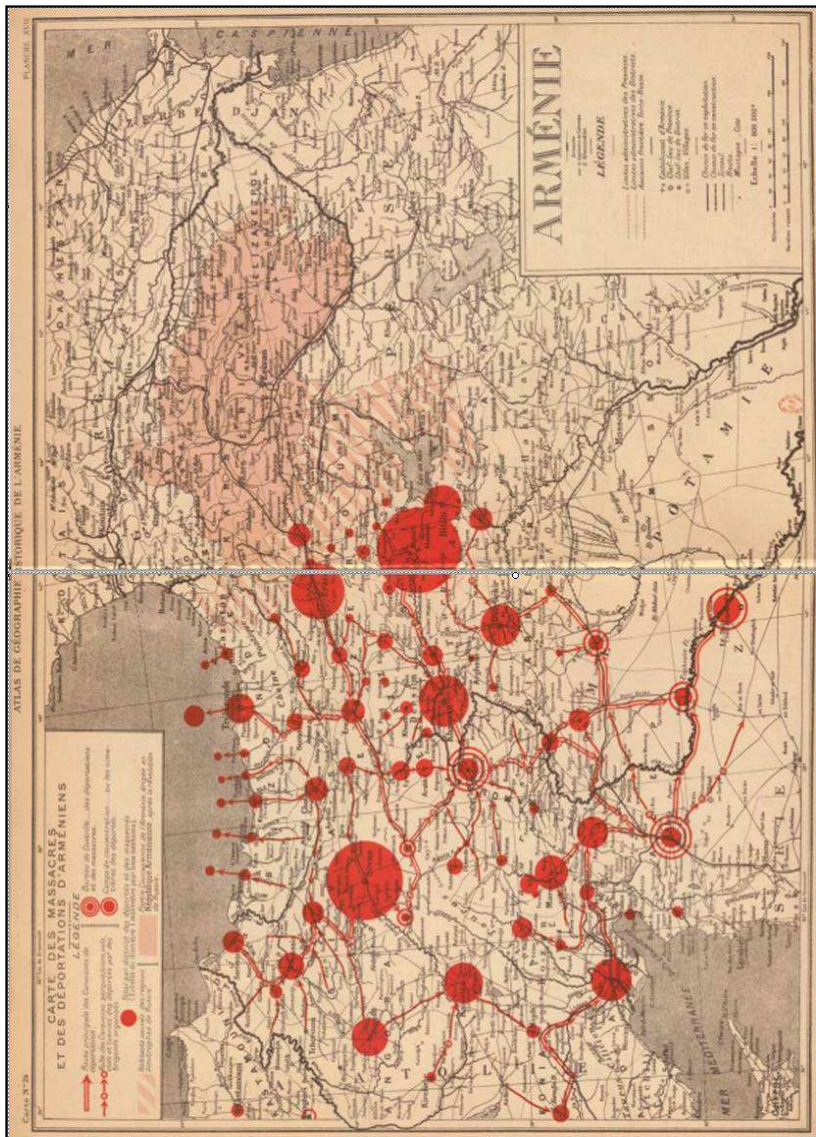
ԴԱՇՆԱԿԻՑՆԵՐԻ ՕԳՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ով է փրկելու Հայաստանը

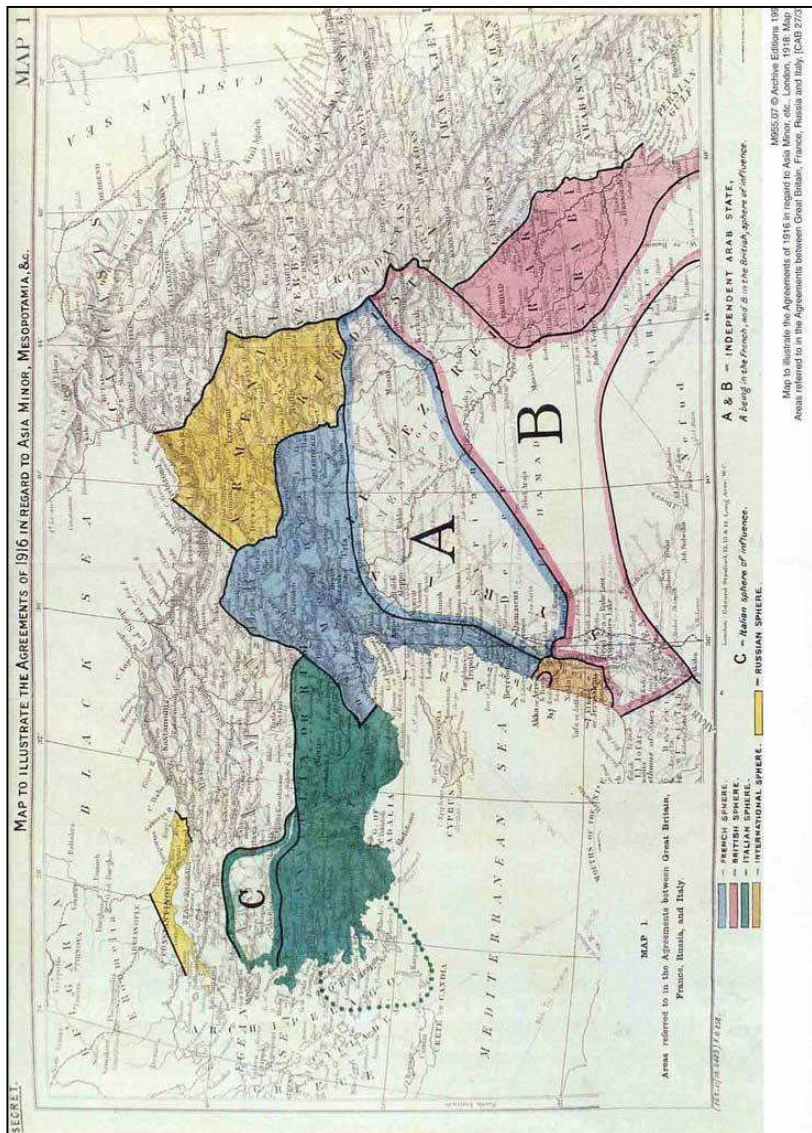
Վախ կա, որ լքված հայերթ, առանց դաշնակիցների հնարավոր օգույթան չեն կարողանա դիադրել թուրքերին ու վերջիններս կվերաբրավեն 3 տարվա պատերազմի արդյունքում ազատագրված հողերըն եթե նրանք բավարար դիմադրության չհանդիպեն, որը կդադարենի իրենց առաջխաղացումը՝ թուրքերը կանցնեն Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրով ոիրենց տրված նահանգների սահմանները եւ օգտվելով մուսուլմանական բնակչության աջակցությունից, անցում կբացեն Կովկասից դեպի Թուրքաստան:

Այսպիսով գերմանացիների համար ճանապարհ կբացվի մինչեւ Չինաստանի մատույցներ: Պանիսլանիզմի եւ պանթուրանիզմի կրակու՝ կգրաբի Թուրքեստանով, Պարսկաստանն ու Ադվանստանը: Ոիրենմն կասկած չկա, որ հայերը պաշտպանելովմիաժամանակ պաշտպանում են նաեւ դաշնակիցների սջահերը: Վաղուց է, որ լավատեղյակ հրապարակախոսները ցույց են տվել որ հայկական հարցը այլեւս տեղական շահերի խնդիրը չէ, այլ այն դարձել է Հայաստանի աշխարհագրական դիրքի պատճառով:

Հայերի տեղահանությունների եւ ջարդերի քարտեզը
ԹուրքաՀայաստանում

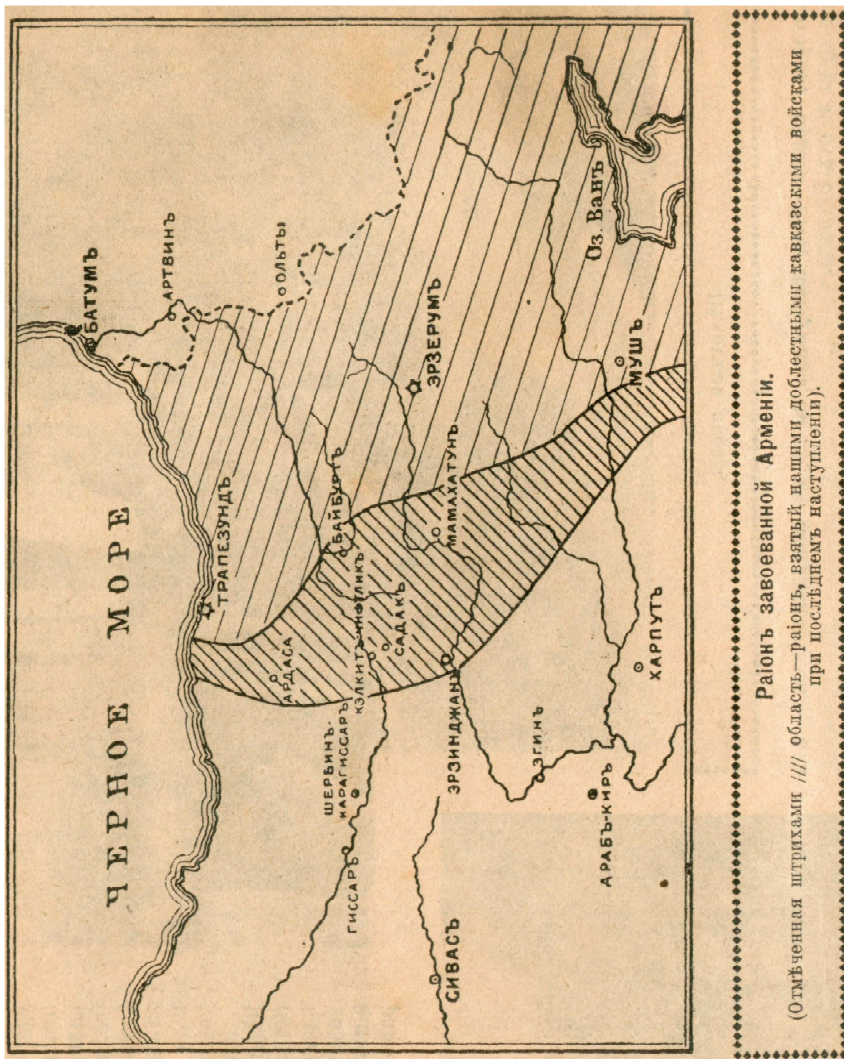

Սայկ-Պիկոտ համաձայնագրերի քարտեզ- 1916

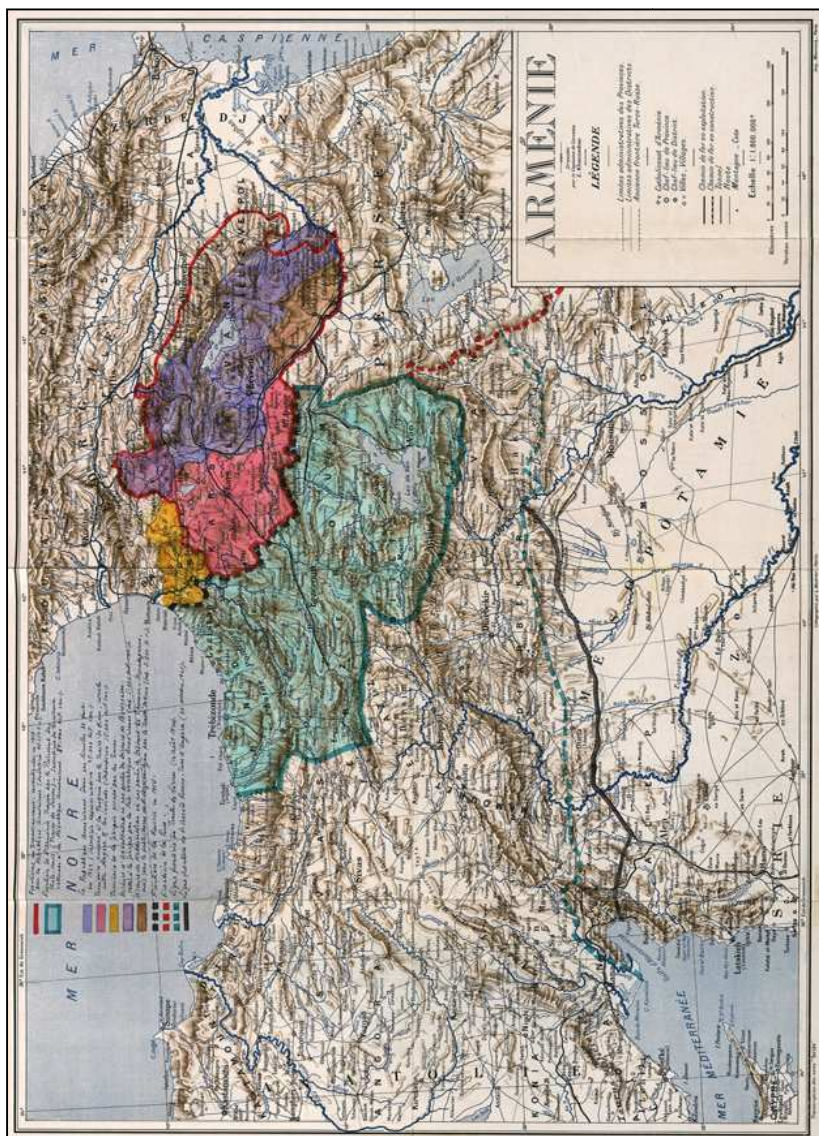

ԹուրքաՀայաստանում -1916

Ին - Անուն_№31-1916

Արեւմտեան Հայաստանի քարտեզ -Նախագահ Վիլսոնի
քարտեզը 1920 թվականի պաշտոնական սահմաններով
(Արեւմտեանը - կանաչ)

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԵՂԻՆԱԿԻ ԿՈՂՄԻՑ

ԳԼՈՒԽ 1. ԱՐԵՎՍՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՆԿԱՏՄԱՍԲ ՑԱՐԱԿԱՆ
ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ՎԵՐԱԲԵՐՄՈՒՆՔԸ

ԳԼՈՒԽ 2. ԱՐԵՎՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՆԿԱՏՄԱՍԲ
ԺԱՄԱՆԱԿԱՎՈՐ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐՄՈՒՆՔԸ

ԳԼՈՒԽ 3. «ԹՈՒՐԲԱՀԱՅԱՍՏԱՆ ՄԱՍԻՆ ԴԵԿՐԵՍԻ
ԸՆԴՈՒՆՈՒՄԸ»

1 – ԼԵՆԻՆԻ ՀՐԱՀԱՆԳԸ

2 - ՍՏԵՓԱՆ ՇԱՀՈՒՄՅԱՆԻ ԱՌԱՋԱՐԿԱԾ ԾՐԱԳԻՐԸ

3 - ԹՈՒՐԲԱԿԱՆ ՊԱՏՎԻՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ՆԵՐԿԱՅԱՅՐԱԾ
ՀԱՇՏՈՒԹՅԱՆ ՊԱՅՄԱՆԱԳՐԻ ՆԱԽԱԳԻԾԸ

4 - ՎԱՀԱՆ ՏԵՐՅԱՆԻ ԶԵԿՈՒՅԱԳԻՐԸ

5 - ՎԱՀԱՆ ՏԵՐՅԱՆԻ ԿԱԶՄԱԾ ԴԵԿՐԵՏԻ ՆԱԽԱԳԻԾԸ

6 - ՎԱՀԱՆ ՏԵՐՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ

7 – «ԹՈՒՐԲԱՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԱՍԻՆ» ԴԵԿՐԵՏԸ

8 - ՍՏԱԼԻՆԻ ՀՈԴՎԱԾԸ

9 - «ԹՈՒՐԲԱՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԱՍԻՆ» ԴԵԿՐԵՏԻ ԻՐԱԳՈՐԾՄԱՆ
ԵՐԱՇԽԻՔՆԵՐԸ

ՎԵՐՋԱԲԱՆԻ ՓՈԽԱՐԵՆ

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

ՎԼԱԴԻՄԻՐ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆԻ ՀԵՂԻՆԱԿՈՒԹՅԱՍԲ ՍՊԱԳՐՎԱԾ
ԱՇԽԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

ՎԼԱԴԻՄԻՐ ԳԵՎՈՐԳԻ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ
ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ
ԿՈՄԻՍԱՐՆԵՐԻ ԽՈՐՀՐԴԻ
«ԹՈՒՐԶԱՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԱՍԻՆ» ԴԵԿՐԵՏԸ

**ВЛАДИМИР ГЕВОРГОВИЧ ПЕТРОСЯН
ДЕКРЕТ СОВЕТА НАРОДНЫХ КОМИССАРОВ
СОВЕТСКОЙ РОССИИ «О ТУРЕЦКОЙ
АРМЕНИИ»**

Էջագրումը և շապիկի ձևավորումը՝ Ն. Ադամյանի
Տպագրիչ՝ Լ. Մուրադյան

